

Történész pályám

Fejtő Ferenc ez év augusztusában tölti be 75. életévét. Nem szokásunk e hasábokon magunkat ünnepelni, s így kiváló barátunknak, munkaközösségünk külföldi korelnökének is majd magánúton fogjuk érzéseinket tolmácsolni. Viszont úgy gondoltuk, hogy a féligazságokba belefáradt magyarországi olvasók örömmel fogják forgatni Fejtő Ferenc alább következő szellemi önéletrajzát. Ez az írás egyszersmind helyére fogja tenni a Fejtőről az utóbbi években párthivatalos oldalról kimunkált képet (például Agárdy Péter munkáját, amely egyszerűen nem akarja tudomásul venni, hogy József Attila szerkesztőtársa és „A népi demokráciák története” szerzője *ugyanaz* a Fejtő).

Az alább következő dolgozatot Fejtő Ferenc 1973-ban franciául írta abból az alkalomból, hogy a párizsi egyetem Nanterre-i bölcsész kara életművének alapján tudorrá avatta. Az avatáson elmondott szöveget a továbbiakban az azóta megszűnt *Contrepoint* című folyóirat közölte két részletben (1974, 13–14). Ebből fordítottuk magyarra, a szerző tudta és engedélye nélkül — születésnap meglepetésnek.

„A kis nemzetek nem ártatlanok” — tartotta Sztálin. Ezzel ágált egy vita során, amikor Churchill Lengyelor-

szág ügyét védelmezte. Nem kétséges, hogy bőven lehetne szólni erről a témáról. De hát akár ártatlanok a kis nemzetek, akár nem, a történelem mindig keményen bánt velük, különösen manapság. Igencsak jellemző ez Európának arra a tájára, ahonnan én magam származom. Hadd idézzem a „prágai tavasz” egyik legelkötelezettebb történészének 1968-ban mondott szavait: „A mi népeink sérült, a kiteljesedés érzésétől megfosztott népek”. Valójában e népek közül egyiknek sem volt meg a lehetősége, hogy szervesen, autonóm módon és a külföldi beavatkozások okozta törések nélkül fejlődjön. Azt hiszem, a történelem iránti érdeklődésemet az keltette fel, hogy elég korán ráébredtem ezekre a történelem ejtette sebekre, a kifosztottság eme érzésére. E kíváncsiságom nemcsak szülőhazám, Magyarország múltjára, jelenére terjedt ki, hanem szomszédaiéra is, ahol ugyanazt az egyensúlyzavart és bizonytalanságot észleltem.

Korai tapasztalataim

Ha én a reformista és forradalmi ideológiák történészévé és elemzőjévé váltam, ez kétségtelenül annak tulajdonítható, hogy olyan környezetben nőttem fel, ahol az ember intenzíven átélte a politikai és társadalmi „felfordulásokat”. Lehettem volna – ugyanezen okból – regényíró is, s nem véletlen, hogy első irodalmi próbálkozásaim Magyarországon ebbe az irányba haladtak. Végül azonban felülkerekedett bennem a kritikai és az elemző szellem – nem beszélve azokról a körülményekről, amelyek miatt foglalkozást, környezetet, nyelvet és kultúrát kellett változtatnom. Véleményem szerint egyébként a történetírás és a regényírás több tekintetben is rokonszakhák. A történész sem boldogul képzelet és intuíciók nélkül, amikor felidézi és perspektívába helyezi

az eseményeket, leírja és boncolja a szereplőket és a változásokat, vagyis mindazt, ami a történelem tárgyát képezi.

Első találkozásom a szocializmussal és a kommunizmussal – későbbi munkáim legfőbb témájával – nagy lendületet adott politikai és történelmi érdeklődésemnek. Néhány hónappal múltam kilenc éves, amikor Kun Béla az egyesült kommunista és szocialista kormány nevében kikiáltotta a Tanácsköztársaságot Budapesten. A „kaland” túl rövid és zavaros volt, szereplői pedig túlságosan középszerűek ahhoz, hogy a nyugati történészek elemzésre méltatták volna. De a magamfajta gyerekeknek micsoda szívbemarkoló történelmi lecke volt az 1919-es „korai tavasz” e váratlan lendülete és a néhány hónappal későbbi viharos összeomlás: a nyári fagyként beálló fehérterror! Mindössze öt hónappal a Köztársaság kikiáltása után a kommunistákat nem a „forradalom a forradalomban”, azaz a Nagy Október modelljét követő felkelés juttatta hatalomra, illetve a hatalomban való részvételhez, hanem az ország megcsonkítását bejelentő Antant ultimátuma, melyet a Károlyi Mihály vezette liberális-szocialista kormány nem volt képes sem elfogadni sem elvetni.

Károlyi kiereszkedett lemondásával a hatalom valósággal a szociáldemokraták ölébe hullott, akik a szak szervezeti munkások, valamint a munkás- és katonatanácsok ellenőrzésével az egyetlen szervezett erőt képviselték az országban. A szociáldemokrata vezetők azonban attól féltek, hogy fölébük kerülnek a náluk radikálisabban ágáló kommunisták: semlegetésükre hát megosztották velük a hatalmat. Másfelől meg nemzetféltésből váltak a kommunisták esküdt ellenségeiből azok szövetségeseivé. A nemzeti fennmaradás ösztöne diktálta ekkor szinte minden magyarnak, hogy a nemzet kisemmizése ellen a kommunizmusban keresse a végső menedéket,

érthető tehát, hogy amikor többségében kiábrándult a szovjet rezsim esélyeibe és hatékonyságába vetett hitéből, a „visszatérés” ugyanolyan hirtelenül következett be, mint 19 tavaszán a lelkesedés. A mámor az iszonyatnak adta át helyét, s a kommunisták a nemzeti katasztrófa bűnbakjává váltak.

Mindezt átéltem s már akkor többé kevésbé megértettem. Politizáló környezetben nőttem fel. Apám, a liberális, szabadkőműves könyvkiadó, a *Zala* című helyi újság tulajdonosa, támogatta a Károlyi-kormányt, de kilátástalan kalandnak tartotta a tanácsköztársaságot, különösen az ipar és a kereskedelem államosításától kezdve. Megalakulása pillanatában csatlakozott a helyi földalatti ellenforradalmi bizottsághoz, amely több ülését házukban tartotta. Ekkor támadt először ellentét apám és köztem. Elemi iskolám igazgatója is szabadkőműves volt, de radikális és szocialista, és az ő hatása alatt osztoztam az általános lelkesedésben a rendszer iránt, amely nemcsak azonnali társadalmi igazságosságot ígért, de egyben — és főleg — a haza üdvét is. Apámnak a kollektivizáló rendszabályokkal szembeni kételyeit, sőt ellenségességét abból a polgári szűkkeblűségből vezetem le, melyet mestereim oly lángoló szavakkal ostorozott. S amikor apám a Bizottság egyik éjjeli ülésekor figyelőnek rendelt az ablakba, hogy jelezzem a vörösőrök esetleges érkezését, Corneille-i drámahőshöz illő meghasonlás fogott el... A családhoz való hűség azonban erősebbnek bizonyult a forradalmár felháborodásnál.

Végül győzött az ellenforradalom, de az apámhoz hasonló liberálisok vesztésként kerültek ki. Az együtt átélt félelem a fehérterrortól — ami ugyanúgy sújtott le a szabadkőművesekre és szocialistákra, apám barátaira, mint a városunkban élő néhány tucat kommunistára — helyreállította a családi békét. 1919 végén, mikor én első gimnazista voltam, több hónapig bújtattuk egy

orosz hadifogságból visszatért unokatestvérünket, akit a rendőrség a helyi szovjetben való részvétele miatt keresett.

A marxizmus-leckék, amelyeket ettől az idealista fiatalembertől kaptam, aki először olvastatta velem (apám határozott tilalma ellenére és tudta nélkül) Kautsky, Marx, Engels, Lenin és Kun Béla brosuráit, mélyen az emlékezetembe vésődtek.

Lévén, hogy családunk szétszóródott a Monarchia különböző tartományaiban, személyes tapasztalatokat szereztünk a Birodalmat aláaknázó nemzetiségi problémákról. Apám családja Prágából származott, anyai nagyszüleim Zágrábban éltek. 1917–18-ban, ottani vakációm alatt szemtanúja voltam heves magyarelles és szerbpárti tüntetéseknek. Egyik nagybátyám szélsőséges horvát nacionalista volt, a Szokol igazgatóságának tagja. Még a nevét is megváltoztatta Bonyhádiról Bacicra. Trieszti és pulai rokonaim az olasz környezet-hoz asszimilálódtak. A „lingua franca” szerepét soknemzetiségű családunkban a német nyelv töltötte be. A nagyanyámnál 1915-ben elszállásolt cseh tisztek nemcsak Dvorák és Smetana zenéjébe avattak be, hanem népük sérelmeibe is. Egy másik nagybátyámnál Apatinban (Novisad vagyis Újvidék mellett) összetűzésbe keveredtem szerb fiúkkal, miután azt a kijelentést tették, hogy „a magyarok el vannak veszve”.

1917-ben akkor érkeztem Aradra, (egyidőben egy csehországi íróval, bizonyos Franz Kafkával, akiről ez időtájt azt se tudtam, hogy a világon van) amikor a várost elárasztották az orosz-román offenzíva elől menekülő magyarok ezrei.

A nagykanizsai gimnáziumot, ahová jártam, a piaristák tartották fenn, — Kalasanczi Szent József kegyes testvérei — így a tanárok között volt több viszonylag liberális, sovinizmustól mentes hazafi, akik pártolták a progressziót és nem voltak megfertőzve a

korabeli obskurantizmustól. Ők bátorították első irodalmi próbálkozásaimat, és ők tereltek a tanári pálya felé. Itt készültem fel a pécsi Bölcsészkarra, ahova 1927-től 1929-ig jártam, 1929-től 1932-ig pedig Budapesten folytattam tanulmányaimat olyan mesterek irányításával, mint Thienemann Tivadar, germanista és irodalomtörténész, Dilthey-tanítvány, Halasi Nagy József, az újplatonikus filozófus, a filológus Birkás Géza, Horvát János magyar irodalomtörténész és Gombócz Zoltán nyelvész.

Két diplomamunkám témája gondolkodásom eklektikus voltáról árulkodik: az első Stefan George etikáját taglalja, a másik Baudelaire hatását a magyar költészetre. Tanulmányaim vége felé újra pezsgővé vált az élet az egyetemen és a budapesti értelmiség körében, ahova én is bejáratos voltam. Ez legfőképpen az amerikai gazdasági válság és a németországi forradalmi hangulat következménye volt. A hosszú téli álom után a magyar értelmiség újra felfedezte a szociális problémákat, nevezetesen az agrárkérdést. Értelmiségi körökben heves viták folytak a népiesek, a fasiszták és a különféle marxista irányzatok képviselői között. Jómagam, Horner Antal és Agárdi Danzinger Ferenc szociológusok, a trockista Fábrián Béla és József Attila hatására a marxizmustól megigazulva az első olyan marxista tanulókör egyik alapítója lettem az Egyetemen, amely egyöntetűen csatlakozott az illegális ifjúkommunista mozgalomhoz. Dolgoztam több féllegális hetilapnak és folyóiratnak, előadásokat tartottam az illegális kommunista szakszervezetek kulturális köreiben. Ez az újabb és rövid találkozás a kommunizmussal 1932-ben 11 hónapos börtönbüntetéssel végződött – bár az ítélet elkésett, ugyanis ekkor már több hónapja elszakadtam a szektás párttól, persze a barátaimtól nem határoltam el magam. Röviddel szabadulásom után csatlakoztam a Szociáldemokrata Párthoz, amelynek főtitkára, az autodidakta

létére nagy tudású ausztromarxista Monus Illés és a párt több más vezetője, mint Kéthly Anna, Ries István, barátaim lettek.

Miután kizártak az egyetemről, íróként és újságíróként tollammal kellett keresnem a kenyeremet. 1935-ben József Attilával, Ignotus Pállal és Hatvany Bertalannal megalapítottuk a *Szép Szó* irodalmi és politikai folyóiratot, amely liberális, szocialista és baloldali katolikus írókat, közgazdászokat, szociológusokat és történészeket gyűjtött maga köré. A *Szép Szó* rövid időn belül rangos helyet foglalt el a magyar szellemi életben. A folyóirat munkatársai között volt Thomas Mann, Bartók Béla, Karl Mannheim, Roheim Géza. Ugyanabban az évben publikáltam első könyvemet, az *Érzelmes utazás* című önéletrajzi ihletésű esszét. Egy utazás gyerekkorom vidékein, Dalmáciában és Horvátországban, valamint a horvát Miroslav Krležával és a szerb anarcho-kommunista festővel, Milan Popoviccsal folytatott beszélgetések ürügyén összegeztem tapasztalataimat és tisztáztam gondolataimat. Ez a könyv, amelyről egyébként Krleza baráti hangon emlékezik meg Zágrábban publikált emlékirataiban egy Dubrovnikhoz közel eső félszigeten folytatott párbeszéddel végződik, mely így hangzik:

Popovic: Egyértelmű a választásom: inkább kerüljek a kommunisták markába, mint hogy még sokáig kelljen szívnom a kapitalizmus rothadt levegőjét. (A festő a Kirov-gyilkosságot követő fagyos moszkvai szelekre céloz.)

Én: Nem gondolja, hogy az értelmiségiek és a művészek öngyilkosok módjára viselkednek olyan eszmék szolgálatába állítván tetteiket és műveiket, amelyek megvalósulása saját vesztüket okozza?

Popovic: A történelem nem értelmiségiek vagy eszes emberek műve, és soha nem is zajlik észszerűen.

Hát ez izgatott engem magyarországi életem maradék

éveiben, az elkövetkező nyugtalan és termékeny három esztendő alatt: kutatni, hogy kiken keresztül, mily módon, mitől alakult úgy a történelem a mi országainkban, hogy csökönyösen fennmaradtak az anakronisztikus politikai és társadalmi intézmények, a dzsentri hivatalnokréteg pedig minden haladás elől elzárkózik, s ezzel elkerülhetetlen válságokba sodorja ezeket a társadalmakat.

Friss olvasmányaim, a lelkesen felfedezett ifjú Marx, Franz Mehring és Plehanov hatására belefogtam a XVIII. és XIX. századi magyar progresszív kulturális örökség szociológiai és kritikai vizsgálatába. (Azért a nevezett szerzők és nem Lukács György hatására, mert az ő művei akkor még indexen voltak és csak ritkán jutottak be Magyarországra.) Ezzel párhuzamosan tanulmányokat írtam többek között saját folyóiratunkba, a *Szép Szó*ba és a Szociáldemokrata Párt elméleti lapjába, a *Szocializmusba* Erasmus humanizmusáról, (akinek voltak követői a Duna mentén), az ideológia és az irodalom kapcsolatáról, az utópista szocialistákról (Owen, Saint-Simon, Fourier), Henry de Man neo-szocializmusáról, a különböző polgárellenes ideológiákról, a népiesekről.

Akkori vizsgálódásaim szellemét a legtalálóbban talán Lukács György szavai jellemzik, melyeket 1940 februárjában írt Moszkvában a *Szép Szó*ról: őszinte érzések hatják át e polgári műveket, melyekben a pátosz és az ironia, a szeretet és a gyűlölet, s megannyi szenvedély finom kifejezésre talál. Lukács megbecsüléssel szólt arról a harcról, amelyet a reakciós eszmék és a fajgyűlölő elméletek ellen folytattunk: véleménye szerint a *Szép Szó* nemzetközi kérdésekben való tájékozottsága messze meghaladta az általános magyarországi szintet. Szemünkre vetette viszont, mégpedig elsősorban nekem, hogy a folyóirat „negatív magatartást tanúsít a szocializmus iránt”; az volt a baj, hogy Paul Nizan *Konspiráció* című regényét elemző cikkemben „a kommunizmus és a fasizmus közötti rokonságról”, André Gide *Vissza-*

térés a Szovjetunióból című regénye kapcsán pedig „a sztálinizmus totalitárius lényegéről” írtam. (Gide könyvét Déry Tibor fordította, röviddel megjelenése után.) Azt is helyteleníti, hogy rokonszenvezek Emanuel Mounier perszonalizmusával. Kárpótlásul lelkesen üdvözli Jean Cassou 48-asokról írott könyve kapcsán született munkámat, melyben elsőként vettem fel a felülről jövő és az alulról jövő forradalmak problémáját. Eszmefuttatásaim a magyar szellemi élet képviselőit szüntelenül gyötrő forradalmi romantikáról arra indították Lukácsot, hogy rávilágítson csoportunk ideológiai magatartásának „alapvető ellentmondására”: szerinte nem lehet egyszerre szembenállni a „barbár fasiszta erőszakkal” és a kommunizmussal. Lukács szerint ez a humanista és legalista ideológia, amely negatívan viszonyul a valódi haladást és a tömeges harcot képviselő erőkhöz egyértelműen „utópikus és misztikus”, és tehetetlenségre ítélt. Nem arra szólított fel bennünket, hogy szakítsunk „polgári demokratikus eszméinkkel”, ő csak azt kívánta, hogy polgári szerepünket játszva számoljunk azzal a ténnyel, hogy a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa után „a proletárok élcsapata lemondott céljainak azonnali megvalósításáról, amíg a körülmények így kívánják, és ez a lemondás még hosszú időre szólhat.” Lukács szerint a kommunisták új népfrontpolitikája lehetővé teszi a tartósabb szövetséget a polgári demokraták, vagyis mi, és a kommunisták között. (Ezt a cikket még a német–orosz paktum előtt írta.)

Önkritikára akart bírni, azt kívánta, hogy válasszak a két polgári tradíció: a reakciós és a haladó hagyomány között. (Az utóbbit Ady, a századelő radikális költője képviselte és Károlyi Mihály, aki az emigrációban közelebb került a kommunistákhoz.) Megdöbbenő volt számomra, hogy Lukács elemzésében úgy tett, mintha nem tudná, hogy József Attilával együtt a *Szép Szó*

több más munkatársa nem „polgári demokrata”, hanem szocialista, a Szociáldemokrata Párt tagja. Marxisták voltunk, és politikai állásfoglalásaink közel álltak az ausztromarxistákéhoz. Én magam éppen a marxizmus nevében bíráltam a sztálinizmust és vizsgáltam a moszkvai pereket. De Lukács mindenféle vitától tartózkodott ebben az ügyben — később tudtuk meg, hogy kis híján maga is a nagy tisztogatások áldozatául esett. Az események hamarosan bebizonyították, hogy (a „népiesekkel” szemben) „urbánusnak” nevezett csoportunk ugyan hiú reményeket táplált, amikor azt hitte, hogy a liberálisokat, szociáldemokratákat, parasztpártiakat, legitimistákat tömörítő (de a sztálinistákat soraiból kizáró) egységfront hatásosan ellenállhat az erősödő fasizmusnak és a náci befolyásnak, ám Lukács javaslata — mely szerint a földalatti kommunista mozgalommal, vagyis egy elszigetelt, illegális, frakciókra szakadt és Sztálin által lefejezett párttal kellett volna szövetségre lépünk — aligha volt reálisabb alternatíva.

Ami a magyar narodnyikokat illeti, akiknek több kritikai tanulmányt szenteltem, és akik között elsőrendű írók is voltak, bár gyakoroltak némi hatást a fiatal értelmiségiekre, nem volt komoly politikai súlyuk. Némelyikük a kommunista párttal „flörtölt”, mások a fasizmushoz csatlakoztak, annak is a radikális szárnyához.

Egy felvilágosult zsarnok portréja

Úgy hiszem, szükség volt erre a kitérőre, hogy megvilágítsam azt a szellemi környezetet, amelyben első hosszabb lélegzetű művemet, a II. Józsefről szóló történelmi esszét írtam.

A nemzeti történetírásban II. József központosító zsarnokként és főleg magyarellenes németesítőként szerepelt. Batsányi, a „baloldali költő”, ahogy ma nevez-

nénk, elismeréssel adózott II. Józsefnek, aki „hozzájutott bennünket ahhoz, hogy szabadon lássunk, szabadon gondolkodjunk és honfitársaink előtt szabadon álljunk ki eszméinkért”. A nyelvújítás más íróinál is számos jele van a megbecsülésnek, amellyel a reformista értelmiség első nemzedéke övezte az uralkodót, aki a cenzúra eltörléséről szóló dekrétum kibocsájtását az alábbi szavakkal „indokolta”: „Ha a kritika hamis, magától összeomlik, ha helytálló, a mi javunkra válik”. Vonzerejébe került Martinovics is, aki a Habsburg-dinasztia megdöntését célzó bonyolult összeesküvés szervezése előtt odaadó híve volt II. Józsefnek. Izgatott a figura.

Braun Róbert, az idős történész és szociológus, a Szociáldemokrata Párt szürke eminenciása, valamint báró Hatvany Lajos író, történész és mecénás együtt bátorítottak, hogy kutassak a bécsi archívumokban, ahol szerintük még sok feltáratlan anyag van.

Vizsgálódásaim során úgy tekintettem II. Józsefre, mint akiben összekapcsolódnak a ráhagyományozott birodalom belső ellentmondásai, és mindazt, amit személyiségéből feltártam, igyekeztem összefüggésbe hozni a kor gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaival. Mindenesetre úgy döntöttem, csak konkrét elemzésekből fogok általános igazságokat levonni.

Azonban — *habent sua fata libelli* — az 1938-ban elkészült könyvet hiába nyújtottam be még abban az évben egy magyar kiadónak, majd 1946-ban a háború után újra, végül nem került kiadásra Magyarországon. Előbb a Horthy-cenzúra, később pedig a Rákosi-cenzúra akadályozta meg a könyv megjelenését. Végül 1953-ban Franciaországban látott napvilágot rövidített változatban. A teljes könyv József államigazgatási politikájáról szóló új fejezetekkel kiegészítve 1956-ban jelent meg Stuttgartban a Koehler Verlag gondozásában.

Szóbanforgó kutatásaim során eljutottam a történelmi mozgás marxizmusból ismeretes egységes elméle-

tének meglehetősen mélyreható revíziójához. Világossá vált előttem, hogy a történelem valódi mozgatóereje — legalábbis az általam vizsgált korszakban és országokban — nem annyira a „mennyiségi változások” felhalmozódásában rejlik, amely már Mária Terézia uralkodásától jól érzékelhető és jelzi az átmenetet a feudális agrártársadalomból a „kereskedő” és — mint Tapier mondja — „helyenként ipari” kapitalizmus felé, hanem sokkal inkább az államfő és tanácsosainak azon igyekezetében, hogy növeljék a nagyhatalmi politikához szükséges erőforrásokat. Ez egyaránt jellemezte a fejlett monarchiákat, Angliát, Franciaországot és II. Frigyes Poroszországot, noha egyikük sem távolodott el az európai egyensúly korabeli felfogásától.

Az, amit II. József és előtte Mária Terézia — kevesebb rendszerességgel ugyan, de több érzékenységgel — lelkiismeretesen és nagy igyekezettel képviselt — nem „gazdasági kategória”, nem „osztályérdek”, hanem az állam érdeke, annak a heterogén egységnek az érdeke, amit Ausztriának neveztek, s amely magába foglalta az örökös tartományokat, a Cseh királyságot, a Német–Római Császárság szerves részeit s a némi autonómiát élvező Magyar királyságot, a Milánói Hercegséget és az osztrák Németalföldet (a jelenlegi Belgiumot). A gazdasági feltételek, a termelési mód és a termelési viszonyok korántsem voltak meghatározók, ezek József számára elsősorban korlátokat jelentettek.

A császár minden gondolatát és lépését a külpolitika szolgálatába állította, minden erejével arra törekedett, hogy megőrizze — és ha lehet növelje — birtokait és a nemzetközi porondon hiánytalanul betöltse a monarchia nyújtotta tényleges vagy lehetséges hatalmi szerepét. II. József mentalitásának és politikájának „alapvető ellentmondása” nem gazdasági ellentmondás, hanem egyrészt Ausztria nemzetközi elhivatottságának nagyszabású eszméje, másrészt az erre fordítható szűkös pénzügyi,

közigazgatási és katonai eszközök közötti ellentét eredménye. Szerinte az állam biztonságának és hatalmának alapja elsősorban a hadsereg.

Bár nem volt a háborús politika híve, – Ausztriát helyzete amúgy is inkább védekezésre kényszerítette – II. József állam- és társadalom-felfogása katonai szellemű volt. Jellemének alapvonása tükröződött abban a lelkesedésében, melyet az államférfiúi és hadvezéri eredményekkel rendelkező porosz király iránt táplált, éppúgy, mint Mária Terézia, aki nem tudta leplezni féltelével és megvetéssel vegyes csodálatát Frigyes iránt. És itt érkeztünk el a „modell” problémájához, ami szerintem meghatározó volt a jozefinizmus kialakulásában: a gyermek József szorongó figyelemmel követte az összeütközéseket a franciákkal szövetséges és Sziléziát meghódító Poroszországgal. Ez ráébresztette Józsefet a monarchia katonai és diplomáciai alsóbbrendűségére. Ez az alsóbbrendűség nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy Ausztria kulturálisan, gazdaságilag, társadalmilag és közigazgatásilag egyaránt megkésett a nagy nyugati hatalmakhoz és Poroszországhoz képest. II. József tudatára ébredt ennek a megkésettységnek, és Nagy Péterhez hasonlóan arra törekedett, hogy a Monarchiát központosított modern állammá fejlessze a nyugati államok, elsősorban Poroszország mintájára, túllépve a királyságok és fejedelemségek történelmi jogain. Az erős államhatalom eszméje tehát rányomta bélyegét az uralkodó politikai személyiségére. Ugyanakkor tanítómenterei, elsősorban Kaunitz, Mária Terézia és II. József korának központi alakja, kitartóan belésúlykolták a „közjó” eszményét, a szuverenitás e paternalista elméletét, amely a felvilágosult abszolútizmus társadalom- és gazdaságpolitikájának alapját képezi. „Az állam ereje” – olvashatjuk Kaunitz-nak a központosítás előmozdítását hirdető emlékirataiban – „az alattvalók sokaságától függ, ezért a közember a legnagyobb figyelmet érdemli”.

Márpedig a feudális agrárrendszer, amely a monarchia összes tartományában más-más szinten, ám egyöntetűen jellemző volt, nemcsak a központi hatalom hatáskörének kiterjesztését gátolta, hanem nagy mértékben csökkentette az állam bevételeit is. A nagy földbirtokosok megkaparintották a mezőgazdasági jövedelmek döntő hányadát, szégyenletesen kizsákmányolták a parasztokat és késleltették a független polgárság kialakulását. Mária Terézia és II. József (1764–1780) kettős uralkodása alatt, majd II. József (1780–1790) korában is voltak parasztfelkelések Csehországban, Erdélyben, amelyek a robottal sújtott parasztnak az urakkal vívott nyílt és véres osztályharcáról tanúskodtak. De ezeket a lázadásokat mindig leverték, mivel a parasztságnak nem voltak meg az eszközei, hogy kivívja szabadságát, a céhek polgársága pedig túl gyenge és önző volt ahhoz, hogy a „közjóval” foglalkozzon. A monarchikus állam védte meg — saját hatalmának megszilárdítása érdekében — az „alattvalók sokaságát”. Már említettem, hogy Mária Teréziát erős keresztény érzések hatották át s mint *Landesmutter* felelősséggel igyekezte óvni alattvalóit a mértéktelen kizsákmányolástól. A jobbágyrendszer fokozatos liberalizálódása nem a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, földesurak és parasztnak osztályharcának eredménye, hanem a közérdek megtestesítésére törekvő uralkodó műve volt. Mária Terézia és II. József egyébként éppen a „köz” iránt tanúsított odaadása révén tudta kiszélesíteni és legitimizálni hatalmát s ezzel váltotta ki azt az etnikai kereteken túllépő hazafiságot és hűséget a Monarchia iránt, amely jó egy évszázadon át hathatós védelmet nyújtott a feudális partikularizmus sérelmeiből kinövő nacionalizmussal szemben.

Azt is megmutattam Mária Terézia és II. József konfliktusában, hogy a felvilágosult abszolútizmus két összeecsapó változata a két uralkodónál inkább szubjektív mint objektív feltételekhez kötődik. (Ezt a konf-

liktust különösen fájdalmassá tette anya és fiú egyébként bensőséges kapcsolata.) Mária Terézia végső céljai ugyanazok voltak mint Józseféi: a monarchia függetlensége és hatalmának megszilárdítása, felszabadítása az angol gyámság alól, valamint a porosz fenyegetés elhárítása, a monarchia újjászervezése s a közérdek előmozdítása a rendi kiváltságok megszorítása útján.

De a nagylelkű, belátó és toleráns Mária Terézia (aki csak a vallás területén volt hajthatatlan), lépésről lépésre kívánt haladni, minden erőszak és teória mellőzésével s a hagyományok legalább formális tiszteletben tartásával párhuzamosan akarta konszolidálni és növelni a központi hatalmat. A bel- és külpolitikában egyaránt diplomata volt, s megelőzendő az összeütközéseket valóságos művészettel kerülte meg az akadályokat, Jobban szerette megpuhítani a csökönyös arisztokratákat, mint erőszakkal megfékezni őket.

József türelmetlen, kapkodó volt mind a belpolitikában mind pedig a külügyekben – ennyiben hasonlított a mostani forradalmi diktátorokhoz. Harapós, csípős és agresszív volt, alig leplezte ingerültségét, különösképp a magyar nemesség önfejűsége láttán, mégis igyekezett épségben megőrizni a régi formákat. Etatista volt, de nemcsak helyzetéből és érdekeiből kifolyólag, mint anyja, hanem meggyőződésből is, Febronius tanaitól ihletve. „Király vagyok, csak royalista lehetek” – mondta egyszer Versailles-ban. Így azután, amint szabadkezet kapott, habozás nélkül megindította a „Kulturkampf”-ot, az egyházat az állam ellenőrzése alá vonta, visszaadta az uralkodónak a „legfőbb hadúr” címet és kíméletlenül támadta a magyar konzervatívok táborát. Ellentétben a bőkezű Mária Teréziával, József fukaron bánt az állam pénzével, mintha megfogadta volna Machiavelli axiómáját: „Nagy dolgokat csak fősvénynek tekintett emberektől láttunk véghezvinni”. De biztos-e,

hogy olvasta Machiavellit? Ennek semmi nyomát nem találtam iratai és levelei között, de bizonyára tanulmányozta II. Frigyes képmutatásban mintaszerű Anti-Machiavellijét, mely miközben sűrű átkokat szór a firenzei gondolkodóra, beavatja az olvasót a becsmérelt szerző eszmevilágába. Mindenesetre József Machiavellivel együtt vallotta: „Mi sem oly természetes és rendjén való, mint a szerzés vágya.” Ugyanakkor az európai egyensúlyról dinamikusabb koncepciója volt, mint anyjának, ám morális érzéke és politikai tapasztalata itt is elővigyázatosságra intette. A két koncepció Lengyelország felosztásakor ütközött össze, amit a császárnőkirálynő mindenáron el szeretett volna kerülni. „Igyekezünk inkább csökkenteni mások igényeit, mint osztzkodni velük” – mondta. „Legyünk inkább gyengébbek, mintsem becstelenekek”. József, Frigyeshez hasonlóan úgy fogta fel ezt az egyensúlyt, mint versengést, ahol minden résztvevő ragaszkodik a többiek status quojához, de ugyanakkor a gyengébbek rovására igyekszik javítani saját pozícióján.

Így hát, nagy érzelmeket a szerelemben és nem a politikában alapon, József a bécsi udvarban élére állt a Kaunitz, Lacy marsall és más katonai vezetők alkotta „hégják” klánjának, kalandor módon költséges és kockázatos diplomáciai és katonai hadműveletekbe fogott, mielőtt még a szinte forradalmi sietséggel és brutalitással bevezetett adminisztratív és pénzügyi reformok ki tudták volna fejteni áldásos hatásukat.

45 éves korában halt meg bukásának tudatában: „Nem csináltam meg, amit akartam” – szólt az ítélete. Testvérére, Lipótra hagyta a törökök elleni háború befejezését valamint a párizsi események hatására fellázadt magyar és németalföldi rendek lecsillapítását.

Véleményem szerint Lipót kényszerűségből engedett a reakciónak, míg utóda Ferenc, aki 1792-ben követte őt a trónon, már teljes egészében reakciós politikát

folytatott. A francia forradalom és a napóleoni háborúk következményeképp vége szakadt a monarchikus reformizmusnak, a felülről jövő forradalomnak és elszánt konzervatívizmus lépett a helyébe: az udvar szövetségre lépett a kiváltságos osztályokkal, amelyek az ördögnél is jobban félték a francia eszmék terjedésétől.

Negyven évvel később a reformokat már nem az udvar kezdeményezi, hanem az udvar ellenében a felvilágosult arisztokrácia s – valódi burzosázia híján – a nemesi értelmiség.

A korszak tanulmányozása tehát, amint ezt Heinekönyvemben, majd a Népek Tavaszában is kifejtettem, óvatosságra int az osztályérdek fogalmának használatában. Mert vajon nem ugyanebből az arisztokrata osztályból, a nagybirtokosok közül kerültek-e ki a jozefinista modernizáció legodaadóbb és legaktívabb hívei és ezeknek a reformoknak a legádázabb ellenségei is? S vajon nem voltak-e közöttük olyanok, akik egyszerre voltak jozefinisták és saját gazdasági kiváltságaiknak védelmezői? Ezek a kutatások rávilágítottak az államnak a Hegel által „bürgerliche Gesellschaft”-nak nevezett civil társadalommal szembeni relatív autonómiájára, illetve e relatív autonómia fontosságára. E kutatás révén sokkal inkább hegeliánus lettem, mint marxista, s igen erős szkepszissel viseltetem azon történelmi interpretáció iránt, amely a társadalmon belül meg-megújuló osztályharc gondolatára épül. A XVIII. századi történelmet illetően sok vonatkozásban a nemzetközi viszonyok elsőbbségét tételező klasszikus elmélet hívévé szegődtem. Ez nem jelenti azt, hogy kétségbe vonnám a történelemre vonatkozó marxi kérdésfeltevések termékenységét, valamint a társadalmi konfliktusok jelentőségét avagy azt, hogy a közép-európai tradicionális, falusi-feudális társadalmak modernizálódása és iparosodása a történelmi fejlődés fontos aspektusa.

Igy aztán II. Józsefről szóló munkámmal ideológiai-

lag az ortodox marxizmus számára elveszett „revizionisták” táborába kerültem, és az ortodox marxizmust a történelem végső szavává kikiáltó Althusser osztályozási rendszerében a „menthetetlenül premarxista” kategóriába hullottam.

Népek tavasza

A jozefinizmussal kapcsolatos kutatásaim logikusan vezettek el az 1848-as forradalmakig. Az „1848, a népek tavasza” a 48-as forradalmak 100. évfordulójára jelent meg két kötetben. A koordinációs munkákon kívül egy bevezetéssel és egy — érzésem szerint — elég magas összefoglalással járultam hozzá a kiadványhoz, valamint a 48-as magyar forradalomról szóló tanulmányommal. A legnagyobb visszhangot az angol kiadás keltette, amelyhez G. P. Taylor, a Habsburgok történetének kiváló szakértője írt előszót. 1966-ban, majd 1973-ban újra kiadták az USA-ban, a legnagyobb amerikai egyetemek történelmi tanszékein kézikönyvként használják. Ennek a könyvnek az az érdeme, hogy — merem mondani — ez volt az első kísérlet az 1848-as forradalmak globális áttekintésére és összehasonlító módszerrel való tanulmányozására. Paul Veyne, a *Hogyan írjuk a történelmet* című mű szerzőjének találó szavaival szólva „összehasonlító módon tanulmányozni több forradalmi messianizmust, nem egyéb mint tökéletesebben visszaadni mindegyikük történetét”, mégpedig „kilépve a felhasznált források látószögéből és kiemelve azt, ami nem esemény-szerű”. És valóban, 1848 eseménytörténete meghökkenítő változatosságról és aszinkroniáról árulkodik a párizsi tűz megperszelte országok körülményeit illetően. A közös alap, pontosabban a közös ellentmondás, amelyből kiindulva megmagyarázhatjuk ezeket az oly eltérő eseményeket: az 1815 utáni hosszú európai béke idején

végbement dinamikus gazdasági és társadalmi fejlődés és a politikai intézményrendszer mozdulatlansága közötti ellentmondás. Amint John Stuart Mill mondta: minden megváltozott — „a tulajdonformák, a társadalmi megkülönböztetések, az oktatás, a vélemények és szokások” — kivéve az államok szerkezetét és a nemzetközi rendet.

Paradox módon, Franciaország, „a rengések epicentruma” az az ország, amelyre a legkevésbé illik a dinamizmus — mozdulatlanság e sémája, mivel a júliusi monarchia mégiscsak figyelemreméltó változást jelentett a restaurációhoz képest. Franciaország politikailag és intellektuálisan 1830 és 1848 között (de bizonyíthatóan már 1825-től) irigylésre méltónak tűnt a közép-kelet-európai értelmiség szemében.

Ezekben az országokban a hosszú béke folytán továbbélt a régi Európa. Magában Franciaországban az 1848-as forradalom kitörése érthetetlen lenne — még az 1847-es átmeneti válság okozta nyugtalanság figyelembe vételével is — az értelmiségi és munkáselit egy részének forradalmi messianizmusa és romantikus utópizmusa nélkül. Mivel az 1789-es mitológia és a napóleoni mítosz örökösei voltak, nem tudtak belenyugodni az opportunista nemzetközi politikába és saját uralkodó polgárságuk araszoló politikájába.

II. József reformátori türelmetlensége áttevődött az utcára, befészkelte magát a polgárokba, munkásokba, kézművesekbe, és testet öltött a nép szóvivőiként fellépők alakjában. Alkotmány, szabadság, köztársaság, demokrácia, társadalmi igazságosság — megannyi kulcseszme, mely mind univerzális gyógyírként jelentkezett. Ujra (és talán még jobban, mint a Bastille bevétele után) a „közjót” előmozdító univerzális receptek laboratóriumaként tűnt fel Franciaország. Napóleón alatt kis híján rákényszerítette Európára politikai és katonai hegemoniáját, Lajos—Fülöp alatt és 1848-ban pedig — csak át-

menetileg ugyan — szellemi hegemóniára tett szert a kontinensen és azon túl.

Míg II. Józsefet és korát tanulmányozva ráébredtem az állam relatív autonómiájára, mi több, a marxisták által felépítményként kezelt „politika” elsőbbségére, 1848-ról folytatott kutatásaim az eszmék és mítoszok autonóm hatalmát tették világossá előttem. Ugyanakkor megerősödött bennem a meggyőződés, hogy igen fontos a közvélemény képe a fejlettebb országok életéről, intézményrendszeréről és vívmányairól — egyszóval a fejlett országokról szóló *információ*. József Poroszországot és Franciaországot választotta mintaképül, mégpedig a szóbanforgó országok államigazgatása miatt, amelyről személyes kapcsolatai, diplomatái beszámolója valamint a tanácsosai által javasolt olvasmányok alapján alkotott képet magának. De azóta az információs csatornák demokratizálódtak a cenzúra ellenére kiterjedt és növekvő befolyású sajtónak köszönhetően. Így történhetett, hogy az 1840-es években a szavakra, tettekre és hatalomra kiéhezett kelet- és közép-európai új politikai osztály, az „anti-elit” a sajtón keresztül szenvedélyes résztvevője lett a brit parlament drámai vitáinak és a párizsi politikai életnek — és aligha volt olyan klub, színházi páholy vagy szerkesztőségi szoba, ahol ne erről folyt volna a túlfűtött beszélgetés.

Bár öt nap kellett ahhoz, hogy Lajos—Fülöp lemondásának híre Bécsbe és Pozsonyba érjen, miután ez megtörtént, viharos gyorsasággal terjedt el az újság, s nyomban pénzügyi pánikot váltott ki, az egyetemisták és az értelmiségiek pedig felvillanyozódtak tőle. Ezt megelőzően Toqueville-nak a képviselőházban tett kijelentése, mely szerint „vihar van a láthatáron,” egész Európában nagy visszhangot keltett. Hirtelen úgy tűnt, minden megmozdul. A sajtó a figyelem középpontjába állította az eseményeket, tüntetésekről és felfordulásról számolt be, — ott voltak a nagy-britanniai chartista mozgalmak,

a párizsi politikai bankettek, a svájci polgárháború fejleményei, a páduai összetűzések, a palermói lázadás stb. — s miközben drámai súlyt adott a „beszédes” tényeknek, végső soron egyoldalú, torz képet festve az általános helyzetről, felkorbácsolta a kedélyeket és azt a szédítő érzést sulykolta az emberekbe, hogy ütött az európai forradalom órája. Vagyis ebben az időben az újságok játszották azt a szerepet, amelyet később a politikai pártok tölthettek be. Az ellenzék (az alig szervezett ellenzék) vezetői újságírók voltak. Franciaországban az ideiglenes kormány tagjainak többsége a *National* és a *La Réforme* szerkesztőségéből került ki, Magyarországon pedig Kossuth saját lapjának, a *Pesti Hírlap*nak köszönhette népszerűségét. A sajtó a köztársasági és forradalmi messianizmus Franciaországból importált közvetítőjévé vált, és hullámai aztán hamar eltemették a mérsékeltebb liberálisokat. A sajtó sugalmazta a forгатókönyveket, a módszereket és a szerepeket.

Igaz ugyan, hogy az eszméi, eseményei és nagy alakjai körüli kampány révén Franciaország hozta lázba a világot, adta a lendületet s a végső lökést, de ő maga sietette a visszahőkölést, a kijózanodást és a bukást is. Amint John Stuart Mill, az események éleslátó megfigyelője mondta: Guizot és Lajos—Fülöp ügyetlensége taszította a burzsoáziát a forradalom karjaiba, de röviddel később nem tartotta magáénak a forradalmat. Michelet szerint „kiesett a mozgásból”. Még a liberális burzsoázia is szívesebben választotta a rendet, mint az anarchiát, és a politikai osztályok számára ez a választás egész Európában követendő példaként hatott, és megkönnyítette a berlini, a bécsi és a pesti csendőrök dolgát. Összefoglaló tanulmányomból idézve Marx az elsők között állapította meg a forradalmi túlkapásoknak, elsősorban a június 22-i párizsi katasztrófának a többi európai ország reformista mozgalmaira kifejtett nyugtalanító hatását; „jelentősen lehűlt a forradalmi hév”. Megmu-

tatkozott; hogy a következetes forradalmárok, a Mazzinik, Petőfik, vagyis az utópisták, romantikusok és mesianisták csak egy inkoherens, ráadásul célkitűzéseiben megosztott kisebbséget képviseltek, a burzsoázia pedig inkább konzervatív volt, mint demokrata, a vidék passzív és gyanakvó maradt, egyszóval a burzsoázia nem volt elég tapasztalt és magabiztos a hatalom gyakorlásához, a nép pedig nem volt elég érett a demokráciára.

Míg tehát az 1848-as forradalmak a társadalmi mítoszok és álmok hatalmáról és autonómiájáról tanúskodnak, addig a forradalom romjai megmutatják ennek az autonómiának és hatalomnak a korlátait, amelyek a társadalom belső felépítésének és tehetetlenségének, valamint a rend, biztonság és tekintély utáni váagnak a következményei. Ahhoz, hogy a liberalizmus és a demokrácia kibontakozhasson Európában, a 48-as forradalomtól eltérő utakat kellett keresni.

Ez az időszak, a népek tavasza nemcsak a népek, hanem a nemzetek tavasza is volt, hiszen ekkor folytak le az első liberális és demokratikus nacionalista megmozdulások. Az olaszok és a németek első szabadság-követelése a nemzeti állam megteremtése volt; a lengyeleké, a magyaroké, a horvátoké és a románoké a nemzeti függetlenség. Csak az orosz és török birodalom határain torpant meg ez a mozgalom, mely — a modernizációhoz elengedhetetlen intézményrendszeri, gazdasági és szociális reformokon túl — az 1815-ben szentesített rendnek, a nemzeti államok Európájának 1918-as képét előrevelítő új renddel való felváltását tűzte ki célul.

„Nem lesz béke Európában”, — mondta Manin Párizsban — „amíg a leigázott nemzetiségek nem nyerik vissza függetlenségüket”. A század első felében — az iskola-rendszer fejlődésével — került sor a humán műveltségű emberek, ügyvédek, orvosok és újságírók társadalmi előmenetelére és jelentős réteggé szerveződésére, és ekkor született meg (vagy született újjá) a nyelvi és kulturális

közösségen alapuló nemzeti érzés. „Nyelvében él a nemzet” — tartotta a magyar nyelvújító. Herder és a sokszor rosszul értelmezett francia eszmék hatására — a politikusokat megelőzve — nyelvészek, írók, történészek és tudósok fogtak bele a nemzetiségi nyelveknek a modern igények szerinti átformálásába. Írók és történészek törekedtek a nemzeti tudat kialakítására, nemcsak Magyarországon, Lengyelországban és Horvátországban, ahol az arisztokraták már ismerték a fogalmat, hanem olyan népeknél is, mint a csehek, szlovének, ukránok, szlovákok, szerbek, erdélyi románok, akiknek nem volt saját feudális osztályuk, és a gazdasági elitjük már asszimilálódott a magyar, a német vagy a lengyel burzsoáziához illetve feudális osztályhoz. A laikus és a klerikális értelmiség a kulturális differenciálódást pártfogolta a központosító — németesítő és magyarosító — tendenciákkal szemben. A kultúra területéről aztán hamarosan átkevert a nemzeti tudat a politika területére. 1848 februárjában ezek az áramlatok láncreakciószerűen újabb impulzust kaptak. Mint a magyarországi események kapcsán már említettem, 1848-tól kezdődően a frissen öntudatra ébredt nacionalistákat sokkal nehezebb volt egymással kibékíteni, mint ezt az új eszmék hívei nemes lelkesedésükben elképzelték. Én magam is behatóan vizsgáltam az Európában a szélsőbaloldaliak — nevezetesen Marx és Proudhon — között fellépő nézetkülönbségeket a magyar forradalomról, illetve arról, hogy egyes megítélések szerint ez valóságos „faji háborúba” torkollt volna. Valójában a magyar felkelők elzárkózása a saját kisebbségeikkel való tárgyalástól és követeléseik kielégítésétől — melyek megegyeztek az ő Béccsel szembeni követeléseikkel — megkönnyítette az udvar dolgát, és hozzájárult a magyarok vereségéhez. Ennek a bukásnak voltak belső és külső okai. Először a belső okok: a forradalom vezetőinek kétértelmű politikai céljai. A radikális Kossuth Lajos sem volt szigorú értelemben forra-

dalmár. A „függetlenségi” harc vezetői többségükben alkotmány- és törvénytisztelő emberek voltak. Ők továbbra is monarchiát akartak, csak egy liberalizált monarchiát. Csak amikor Bécs – nemzetközi pártfogóinak bátorítására – elutasított minden engedményt az autonómiával kapcsolatban, és unbedingte Unterwerfung-ot (feltétel nélküli kapitulációt) követelt, akkor jelentette be Kossuth a Habsburg ház trónfosztását, figyelmen kívül hagyva a mérsékelteket, a Békepárt ellenvetéseit, akik nem nyugodtak bele vereségükbe. A külső tényező az a nemzetközi helyzet volt, amelyben Anglia kulcsfontosságú szerepet játszott, a status quo fenntartására törekedett és meg akarta akadályozni, hogy a reformista mozgalmak átalakuljanak forradalommá és megingassák az európai egyensúlyt. A brit álláspont támogatói, a liberálisok és alkotmánypártiak – akik a mozgalom kezdeményezői voltak – de még a toryk is azt kívánták, hogy a német fejedelmek és más uralkodók az angol (iratlan) alkotmány mintájára készült „jó alkotmányokat” fogadjanak el.

De amikor nem maradt más választási lehetőség, mint a háborús veszélyt hordozó forradalom vagy pedig a régi rend visszaállítása, akkor Anglia sajnálkozva és lelkiismeretfurdalással ugyan, de az utóbbit választotta. Amint Ófelsege egyik diplomatája mondta egy olasz forradalmárnak: „Ha Anglia elismerné a lombardok vagy magyarok jogát a függetlenségre, akkor semmilyen címen sem szállhatna szembe alattvalóinak, Irországnak, Indiának, az Ión szigeteknek és összes gyarmatainak függetlenségi követeléseivel”. Palmerston egyébként Európa szempontjából szükségesnek tartotta az osztrák Monarchia fennmaradását. A cár pedig az elnyomás hirdetője és bajnoka volt, szerinte: „A demokraták ellen csak a fegyverek segítenek.”

A francia ideiglenes kormány – az európai forradalmárok reményeinek forrása – tudta, hogy ha segít az

olasz, belga illetve magyar forradalomnak, akkor össze-
ütközésbe kerül Angliával és valószínűleg Poroszországgal
is. Franciaország tehát nem avatkozott be, szomorú
szívvel sorsára hagyta forradalmár barátait. A realizmus,
a lényege szerint konzervatív realizmus győzedelmeske-
dett az „ábrándok” fölött. „Ettől fogva a pozitív viszony-
ulás lett a követelmény” – mondja az ifjú hős az *Ér-
zelmek iskolájában*. Bekövetkezett Közép- és Kelet-Eu-
rópa „normalizálása”, s az emberek, népek visszatértek
a gazdasági tevékenységhez.

Államok és nem népek hozták létre a német és az
olasz egységet, s hasonlóképpen egy elveszett háború,
majd Anglia és Franciaország koncepció-váltása Ausztria
tárgyában voltak azok a tények, melyek lehetővé tették,
hogy felszámolják a monarchiát és megosztott, egymás-
sal versengő nemzeti államok mozaikját állítsák a he-
lyébe.

A népi demokráciák története

Következő munkám – az 1952-ben megjelent *A népi
demokráciák története* – az 1848–49-es válság felidézé-
sével, valamint a Versailles-i és Trianon-i Békeszerződé-
sek által Közép- és Kelet-Európában előidézett helyzet
tömör analízisével kezdődik.

Az volt a céлом ezzel a hidegháború kellős közepén
írott könyvvel, amely néhány hónappal Sztálin halála
előtt jelent meg – idézem a Bevezetést –, „hogy kibont-
sam a kollektív fikciók és illúziók eltakarta tényeket és
megtisztítsam a terepet a jövő történészei számára, akik
abban a szerencsés helyzetben lesznek, hogy több infor-
máció fog a rendelkezésükre állni.” Azzal, hogy célomat
így határoztam meg, máris rámutattam azokra a nehé-
zségekre, amelyekbe a könyv írása során ütköztem, –
így a keletre és nyugatra egyaránt jellemző elkeseredett

manicheizmus nyomása az egyik legsúlyosabb nehézség volt. (Egy, az *Esprit*-ben publikált tanulmányomban megpróbáltam rámutatni a macCarthyizmus és a sztálinizmus közötti hasonlóságokra az 50-es évek elején.) S bár távolról sem hagyott közömbösen, hogy milyen sorot róttak az új rendszerek a népekre és számos barátomra, mégis megpróbáltam – egyes kritikusaim szerint nem is sikertelenül – történészhez méltó munkát végezni, elszakadva az izmusoktól, ahogy Marc Bloch hirdette: a közép- és kelet-európai népi demokráciákat nem tekintetem „harcmezőnek, ahol a ki-ki belátása szerint megjelölt Jó és Rossz nagy csatája folyik”. De hiába igyekeztem elkerülni mindenfajta pártosságot és az akkor divatos „primér” antikommunizmust, az egyik párizsi hetilap a „történelem Kravcsenkójának” nevezett. (Ez akkoriban sértésnek számított). Másutt langyosnak, habozónak, semlegesnek tartottak, s ezek szintén nem voltak bókók.

Itt egy zárójelet kell nyitnom annak elmondására, hogy *A népi demokráciák története* voltaképpen az 1949-ben lefolyt Rajk-per és a benne tükröződő súlyos változások által bennem kiváltott megrázkódtatás hatására született. Annál is inkább érintett engem ez az ügy, mivel a fővádolt fiataalkori barátom volt, akivel a minket nagyon is korán szétválasztó politikai divergenciák ellenére fenntartottam a baráti kapcsolatot. Két évvel korábban budapesti szocialista barátaim és Károlyi Mihály kérésére, akit párizsi követnek neveztek ki, elvállaltam a magyarországi képviselő mellett működő Sajtó- és Dokumentációs Iroda félhivatalos igazgatói állását. Ezen a címen és hála Károlyinak, akinek kitűnő kapcsolatai voltak Prágával és Belgráddal, tudomásomra jutottak azok a manőverek és intrikák, melyek megelőzték Jugoszláviának a Kominformból való kizárását és a kelet-európai országok történelmi átalakulását. Rajk letartóztatása és az ezt követő inkvizíciós

légkör szétfoszlatta az utolsó reményt is, hogy Magyarország és a szomszédos országok a saját útjukat követhetik. 1949 novemberében cikket jelentettem meg a Rajk-perről az *Esprit* c. folyóiratban, amelynek volt némi visszhangja. Ez nem tudományos elemzés, hanem feldúlt tanúvallomás volt, ám azt gondolom, hogy a leírt tények s az utólag ellenőrzött analízis megőrizte érvényességét. Részekre bontottam a pert, mely nem volt más, mint tézis-darab, szedett-vedett elemekből összetákolt előadás, mely szigorúan követte a Zsdanov által szentesített „szocialista realizmus” receptjét. A színpadnak két szintje volt: az első – a nemzeti szint – a rivalizáló magyar vezetők döntő összecsapását mutatta be, a második – a nemzetközi szint – külső személyek közbeiktatásával illusztrálta Sztálin elkeseredett küzdelmét Tito és eretneksége ellen. Felhívtam a figyelmet arra, hogy vádlók és vádlottak ugyanazt a nyelvet beszélték és amint azt később Szinjavszkij mondta, mélységes egyetértésben és ugyanazokkal a szavakkal kért az ügyész halálbüntetést a vádlottakra, mint amelyekkel a nép javíthatatlan ellenségei követelték a golyó általi halált.

A továbbiakban egész könyvben akartam „esztétikailag” elemezni a pert, a szovjet és magyar rendőri és ügyési szervek e kollektív mesterművét. De Emmanuel Mounier tanácsára úgy döntöttem, hogy olyan munkát írok, amely túlmegy a magyar, a jogi, az esztétikai és a személyes kereteken – történelemkönyvet, arról, ami megtörtént, s ami létrejövőben van valamennyi népi demokráciában.

A hidegháború okai

Úgy tűnt számomra, hogy a legfontosabb világosan megfogalmazni, mik a céljai a Szovjetuniónak Közép- és Kelet-Európában, s így logikusan jutottam el a Szovjet-

unió felelősségének, valamint a hidegháborúban az ellensúly szerepét betöltő Egyesült Államok felelősségének vizsgálatához. A hidegháború első következménye az volt, hogy az egyik befolyási övezetet uralkodási övezetté alakította át. Úgy gondoltam, hogy a háború utáni szovjet politika kulcsát Sztálin háború előtti politikájában kell keresni, aki a nácizmus fenyegetése miatt, és attól való félelmében, hogy a nyugati hatalmak esetleg szövethetnek a nációkkal, mint katonai és gazdasági nagyhatalmat s mint a cárok hatalmi politikájának örökösét léptette fel a Szovjetuniót a nemzetközi porondon.

Ebben a tekintetben számomra az 1939–40-es Wilhelmstrasse-i német–orosz tárgyalások dokumentumainak elemzése tűnt a legtanulságosabbnak. Először is azért, mert ezek a tárgyalások egy olyan Sztálint és egy olyan Molotovot mutatnak be, akik a klasszikus diplomácia vagyis *a befolyási övezetek felosztásának* fogalmaiban gondolkodnak és eszerint cselekszenek, másrészt mert itt megfigyelhető, miképp kísérlik meg az oroszok – a müncheni egyezmény által szimbolizált Versailles-i rend felbomlása után – kiterjeszteni biztonsági övezetüket úgy, hogy nem tévesztik szem elől a Németországgal való éles összeütközés veszélyét és azt, hogy óvatosan kímélniük kell Anglia létérdekeit.

Az 1939-es nagy tárgyalásokon – melyek során a Szovjetunió mérsékelt étvágyú hatalomként tünteti fel magát az újrafelosztásban, és késznek mutatkozik részt venni a maga szempontjából kiegyensúlyozottabb új európai rend létrehozásában – a szovjetek a balti országok bekebelezését, Finnország ellenőrzését, a Curzon-vonaltól kezdve Lengyelország ukrán részének megszállását és Besszarábia katonai elfoglalását követelik. A korábbi Csehszlovákiát Németországnak ítélik. Ami Magyarországot, Jugoszláviát, Romániát és Bulgáriát illeti, a Szovjetunió egyelőre fenn akarja tartani a status quót,

azaz síkra száll amellett, hogy ezek az országok független ütköző államok maradjanak.

1940-ben, amikor a német politika észak-keleten és a Balkánon dinamikusabb fázisába lép, az egyensúly megőrzésére ügyelő Szovjetunió Hitlert Finnország evakuálására szólítja fel, s közben román területeket enged át, hogy Bulgáriában szerezzen magának kárpótlást. Sztálin érdeklődést mutat Románia és Magyarország iránt is, Jugoszlávia és Görögország viszont kevésbé foglalkoztatja. Függetlenül minden ideológiai megfontolástól és a kommunizmus expanziós szándékától, célkitűzéseit az a gondolat határozza meg, hogy „azoknak a kis és közepes államoknak, melyek nem elég erősek ahhoz, hogy megvédjék függetlenségüket és semlegességüket, nincs okuk fennmaradni”.

Persze az 1940-es orosz követeléseket a Szovjetunió-nak azzal az óhajával is magyarázhatjuk, hogy meg akarta erősíteni helyzetét Németországgal szemben arra az esetre, — s ezt nem lehetett kizárni — ha ez utóbbi ellene fordulna. Úgy tűnik, maga Hitler is ezt az interpretációt fogadta el, s a szovjet hódításokban a legfontosabb utánpótlási vonalai ellen intézett fenyegetést látott, és Nagy-Britannia makacs ellenállását Moszkva állítólagos titkos bátorításával magyarázta. Ettől függetlenül a keleti országok sorsát az határozta meg, hogy a szovjetek világosan látták, hogy ezeknek az országoknak a kormányai ideológiai és „osztályszempontú” okokból, de nemzeti, geopolitikai és történelmi okokból is jobban tartottak Szovjet-Oroszországtól mint a Reichtől. Éppen ezért a szovjetek már ettől az időtől kezdve arra a következtetésre jutottak, hogy a „történelmi jogok” és a nemzetegyesítés elve által igazolt területszerzésen kívül biztonságukat ezeknek az országoknak a közvetlen és lehető leghigorúbb ellenőrzésével szavatolhatják.

Máshelyütt már kiemeltem, hogy 1942 után a szovjet követelések a szovjet csapatok nyugati előrenyomulásá-

val azonos tempóban növekedtek. Sztálin tudta mit akar, és ezt nem is titkolta el a szövetségesek előtt, akikkel szemben egyébként ugyanolyan gyanakvó volt, mint Hitlerrel szemben.

Az Egyesült Államok felelőssége

Könyvemben fölvettem azt a gondolatot, hogy Rooseveltt óriási hibát követett el az amerikai és európai érdekek szempontjából, mikor elutasította, hogy még Sztálingrád előtt tárgyaljon az oroszokkal azokról az elvekről, — így az önrendelkezés, a gazdasági és az egyéni szabadságon alapuló rendszer visszaállításának elvéről — melyekről az Atlanti Charta nem ad jól körülhatárolt definíciót. Feltételezhető, hogy Sztálingrád előtt az Egyesült Államok még kaphatott volna Sztálintól olyan garanciákat, melyeket ez a rendkívül óvatos ember — időközben előnyösebbé vált erőpozíciója ellenére — nehezen rúghatott volna föl utólag. Minthogy semmilyen egyezség nem kötötte, Sztálin nem vette komolyan az amerikaiak szóbeli tiltakozásait, egyre többet követelt, a szerződéseket pedig egyoldalúan interpretálta. Ez az oka annak a veszélyesen kiegyensúlyozatlan európai helyzetnek, melyből — álláspontom szerint — a hidegháború kikerülhetetlenül következett, — feltéve, hogy az Egyesült Államok nem veszi el érdeklődését Nyugat-Európa és Dél-Kelet-Európa sorsa iránt, mivel a teljesen kimerült Nagy-Britannia itt már nem tudta megvédeni érdekeit.

Az amerikai koncepció, vagyis a Rooseveltt által elkövetett hiba forrása — ez az idealista koncepció, melyet Brzezinski „planetáris humanizmusnak” nevez és szembeállít a *Realpolitik*kal — túl kusza és ellentmondásos volt, mindenesetre nehezen volt alkalmazható a gyakorlatban, különösen pedig Kelet-Európában. Az elképzelés

egy nyílt világra vonatkozott – „mire nyílt?”, kérdezték többek között a szovjetek „hacsak nem az Egyesült Államok uralkodó befolyására?” – befolyási övezetektől mentes Európát vett tervbe, és nem számolt az így keletkező politikai űrrel.

Avval, hogy Rooseveltt a szovjet–amerikai együttműködésre épített, elfogadta azt a szovjet elképzelést, mely szerint végeredményben a Nagyoknak kell dönteniük a kis államok sorsáról – ám ugyanakkor nem akarta átengedni a szovjeteknek mindazt, amire jogot formáltak. A kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon: Európa szempontjából nagyon rossz politika volt ez, amelynek a kelet-európai népek fizették meg az árát, mivel az Egyesült Államok semmilyen realista javaslattal sem állt elő, és nem is használta fel katonai erejét annak megakadályozására, hogy a Szovjetunió tartós és kizárólagos befolyásra tegyen szert a térségben.

Elfogadhatjuk az amerikai történész, Gareth Stedman Johns megállapítását, miszerint „szembeszökő mind az ideológiai, mind a politikai folytonosság a 19. század második felében kialakult amerikai imperializmus és 1945 óta öltött formája között...” és azt, hogy „az amerikaiaknak nem volt semmi okuk álcázni a gazdasági fennhatóságra való törekvéseiket és a szolgálatába állított módszereket, mivel saját imperializmusukat nem tekintették imperializmusnak”. Én azonban úgy gondolom, hogy e megállapítások ugyanúgy – vagy talán még inkább – alkalmazhatóak a szovjet politikára – ám úgy látszik, a szerző ezt nem fogadja el.

A Szovjetunió európai politikájának természetét és hatását vizsgálva nem tekinthetünk el az érintett népek törekvéseitől, sem pedig attól, hogy e népeknek szükségük van valamiféle ellenerőre, mely megvédi őket a szovjet bekebelezéstől. Ezzel kapcsolatban talán érdemes megjegyezni, hogy a kelet-európai történetírás – amennyiben esetenként odáig fejlődött, hogy a tör-

ténészek bátorkodnak hozzányúlni a háború utáni kényes problémákhoz – olyan *felülvizsgálat* irányába tart, mely ellenkező előjelű, mint az amerikai történészek nemzeti önkritikája, melyszerint a vietnami háború az Egyesült Államok egész háború utáni külpolitikáját diszkreditálta.

Így például Maria Turlejska lengyel történész egy nemrégiben megjelent könyvében a népköztársaság első évtizedét (1945–1954) tárgyalva a hidegháború kitöréséért habozás nélkül Sztálin kelet-európai politikáját teszi felelőssé.

Önjelölt „áldozatok” és cinkosok

A háború másnapján Sztálinnak nem voltak részletes tervei a Szovjetunió európai pozíciójáról, ennek formájáról és határaitól. A népfront első időszakában, a parlamentáris rendszerű népi demokráciákkal szemben óvatosság jellemezte – ezt tükrözik ügynökeinek adott utasításai –, mert nem akarta provokálni a szövetségeseket és ügyelt rá, hogy ne sodorja veszélybe a Nyugattal tervezett együttműködést, amelyben a szovjet gazdaság gyors újjáépítésének biztosítékát látta. A Szovjetunió az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával való kapcsolatában beállt fordulat okozta a változást a kelet-európai szovjet politikában. Ezt a fordulatot a Kominform létrehozása, az 1948-as prágai manőver, a kommunista pártok „bolszevizálása” és a szovjet bekebelező politika váltotta ki, és Jugoszlávia elszakadását vonta magával.

Miközben nem mulasztottam el kimutatni, hogy ebben az átmeneti periódusban (1945–1948) a megszálló csapatok, valamint a rendőrséget kezükben tartó helyi kommunisták közvetítésével gyakorolt szovjet nyomás eltorzította a helybeli politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális erők harcát, ugyanakkor azt a kérdést sem

hanyagoltam el, hogy mit merített a népidemokrácia a nemzeti, társadalmi és politikai környezetből. Elutasítottam azt az olcsó és gyermeteg elképzelést, amely ezeket az országokat a szovjet Moloch ártatlan áldozatainak tekinti, mivel másképpen nem sikerült volna megvilágítanom a beépülést, a bomlasztást és a hatalomátvételt elősegítő endogén faktorokat.

E tényezők kapcsán kiemeltem annak jelentőségét, hogy Csehszlovákia kivételével a Szovjetunió hatósugarába került országoknak semmilyen, vagy csak elenyésző tapasztalatuk volt a demokráciáról. Még a háború előtti csehszlovák demokráciának is voltak gyenge pontjai, melyek sebezhetővé tették: a szudéta-németekkel való kemény bánásmód és a szlovákok valamint a magyar és rutén kisebbségek autonómiájának elutasítása.

Így aztán Sztálin a maga javára fordította azt a helyzetet, mely annak idején Hitler hatalmát segítette: a rivalizálást, a gyűlölködést, a magyarok és az országot 1918-ban megcsonkítók közötti konfliktust, a csehek és lengyelek között Teschen ügyében keletkezett ellentétet, Jugoszlávia és Bulgária Macedónia körüli vitáját. Mivel képtelenek voltak az egyetértésre és arra, hogy szövetségre lépjenek és megvédjék magukat a Nagyok támadása ellen, a szóbanforgó országok kormányai maguk voltak az idegen bíró szálláscsinálói. Sztálin mindenkinél jobban készen állt e szerep betöltésére.

Másrészt a háború előtti politikai rendszereknek nem voltak szilárd alapjai: a burzsoázia — még uralomra kerülése előtt — visszalépett a hatalomtól, a politikai osztályok pedig nem tudták biztosítani a nyugodt átmenetet a feudális paraszti társadalomból a modern ipari társadalomba. A háború megtizedelte a liberális és demokratikus ellenzéki elitet, és a háborús pusztítás újabb ellentéteket szított mind a német szövetségesek, mind áldozataik között.

Minden bizonnyal kialakulófélben voltak Lengyelor-

szágban és Magyarországon a finn vagy osztrák típusú modern polgári, szocialista színezetű demokrácia erői, ám túl gyengék, megosztottak és manipulálhatóak voltak egy hatékony politika kialakításához és megvalósításához. Ilyen körülmények között a Szovjetunió előnyös helyzetben volt az angolokkal és az amerikaiakkal szemben, mivel nem a demoralizált, hitelét vesztett, régi uralkodó osztályok képviselőit választotta fő szövetségeséül, hanem a kommunistákat, akik számbeli gyengeségüket hatásosan ellensúlyozták a hatalomátvétel és a hatalomgyakorlás által megkövetelt módszerekkel, valamint a kormányzás iránti tagadhatatlan érzékükkel. Az volt a módszerük, hogy kisajátították és saját érdekeik szolgálatába állították a nemzeti baloldal programját: az agrárreformot, az államosításokat, a társadalmi reformokat, az oktatás demokratizálását, az antifasizmust, sőt még a nacionalizmust is, és — mivel minden kezdeményezést magukhoz ragadtak — kivívták maguknak, hogy irányító szerepük intézményes formát öltött.

A kommunista vezetők, mint például Rákosi, Gottwald, Bierut, Dimitrov, Anna Pauker, akik Sztálin iskoláját járták ki, jó taktikusok voltak, míg ellenfeleik többsége hamar elcsüggedő, ingadozó dilettáns volt. A kommunisták stratégiája és taktikája valójában azért volt hatásosabb, mint ellenfeleikéi, mert egy erős és pregnáns kormányzási modell ihlette és volt a hivatkozási alapja, és ez a szocializmus mítoszával felvértezett kormányzási modell arra volt hivatva, hogy sikerre vigye az iparosítást és az újjáépítést, és elfogadtassa a velük járó „elsődleges felhalmozást”, urbanizálást, az alacsony munkabéreket és az áldozatokat.

A „szovjet modell” nyomása

A népi demokráciák története c. munkám két kötetében leginkább azt igyekeztem bizonyítani, hogy a népi

demokráciák életében bekövetkezett változások legfőbb kiváltó oka nem a társadalomban végbemenő mozgásokban, hanem — akárcsak a felvilágosult abszolútizmus idején — az uralkodó, esetünkben a Moszkvából távirányított pártvezetés akaratában keresendő. Annál is inkább, mivel a párt határozta meg a rövid és hosszútávú célkitűzéseket, valamint a gyámsága alá helyezett társadalommal való viszonyát, melyet a pusztán közvetítő feladatra szorított új társadalmi és politikai szervezetek segítségével alakított ki. A párt ideológiailag legitimálta saját uralmát. Márpedig ez az ideológia lényegében a hatalomra irányult, a sztálini stílusú mozgósításokból, és annak az egyre világosabb szándéknak a végrehajtásából merítette erejét, mely mihamarabb a szovjet köztársaságok mintájára akarta átgyúrni a keleti országok politikai és szociális intézményeit, ipari és mezőgazdasági szervezését és kulturális életét.

Ezt megelőzően mindenkinek jogában állt terveket szőni „a szocializmus felé vezető sajátos utakról”, 1947–48 után viszont a sajátos nemzeti feltételekre történő legkisebb utalás is a burzsoá nacionalizmus vagy a kozmopolitizmus vádjára esett. A népi demokráciák minden fontosabb eseménye — a politikai válságok, a tisztogatások, a perek és a deportálások — a párt által ridegen megindított „harcnak”, ennek az intézményesített „polgárháborúnak” (Gyilasz) a következménye volt. A harc olyan személyek és társadalmi csoportok valóságos vagy lappangó ellenállását volt hivatott letörni a társadalom szovjet mintára való átszervezése érdekében, akik továbbra is kötődtek a régi világhoz, a magántulajdonhoz és a liberális vagy a nacionalista eszmékhez.

Úgy tűnik, a rendszer természetét és működését az *események* tárják fel leginkább, nevezetesen az okként és okozatként kezelendő válságok. Így például a szovjet–jugoszláv válság, az 53-as és 56-os válság és végül a No-

votny-rendszer hosszú válsága fedte föl előttünk „azokat az alapvonásokat, amelyekből kiindulva megérthetjük az egyes rendszerek belső logikáját” (Raymond Aron). Ez a megállapítás különösen érvényes a népi demokráciákra, mivel a többi fennálló rendszer működéséről egyéb információforrások is a rendelkezésünkre állnak — így a sajtó, a szociológiai vizsgálatok, az emlékiratok. A kommunista országokban ezzel szemben a legnagyobb titokzatosság veszi körül a döntések meghozatalát, indítékait és végrehajtását. A válságok hozták felszínre a feszültségeket, a rendszer működészavarait, a klikkek és a vezetésen belüli irányzatok konfliktusait, vagyis a rendszer tényleges ismertetőjegyeit, egyszóval mindazt, ami lehetővé teszi a népi demokráciák mibenlétének meghatározását és az „apa-rendszertől” való megkülönböztetésüket. Csak egy példát idézek: főleg a Belgrádban közzétett dokumentumok alapján tudtam bizonyítani 1952-től, hogy a Szovjetunió „egyértelműen kolonialista” módon hasznosította a keleti országok gazdaságát — amit később Jan Marzewski a belőlem hiányzó szakértői biztonsággal messzemenőleg megerősített a *Tervezés és gazdasági növekedés a népi demokráciákban* című könyvében. Az én könyvem második kötetében, melyben továbbra is követtem eredeti tervemet, az első „eseménytörténeti” rész után a második részt a tendenciák, struktúrák és intézmények általános és összehasonlító vizsgálatának szenteltem. Szememre vethetik fogalmi apparátusom gyengeségét. Ennek tudatában voltam és vagyok ma is. De mivel a népi demokráciák szociológiája még gyerekcipőben jár, még megteremtésre vár, az a szándékom, hogy az elkövetkező évek során ennek szem előtt tartásával dolgozzak. Mindig is az volt az elgondolásom, hogy az elméleti megközelítésnél előbbre való a tények összegyűjtése és faggatása. Ide kívánczik a kérdés: mit tanultam az általam felvázolt 1945 és 1968 közötti időszak tényeiből és eseményeiből

a népi demokráciák belső logikáját és természetét illetően? Mint már jeleztem, elsősorban azt szűrtem le, hogy alapvető jelentőséggel bír a népi demokratikus országok fejlődésének heteronóm jellege. Láthattuk, Sztálin halála után erről a fejlődésről bebizonyosodott, hogy – Jugoszlávia kivételével – Moszkva a változások kulcsa. Az emancipáció, a pluralizmus és a nyugati vonzás irányába ható halmozódó és spontán belső változásoknak az apaállam megálljt parancsolt. A szovjet Wotan – ideológiájának és hatalmának eróziója ellenére – elég erős maradt ahhoz, hogy kordába szorítsa szabadságra vágyó gyermekeit.

Nem tudnánk tehát komolyan foglalkozni a népi demokráciák történetével, ha nem számolnánk a szovjet rendszer – a szovjet stratégia és taktika – fejlődésével. Márpedig Sztálin halála után határozott változások történtek. Megindult egy folyamat, melynek során a dogmatikus és terrorisztikus totalitarizmus egy pragmatikus tekintélyuralom felé tart, rugalmasabb, realistább, megalkuvóbb és türelmesebb kezd lenni: olyan rendszer van kibontakozóban, amelyben a gazdaság és politika terén otthonos technokraták fokozatosan felváltják a kiháló veteránokat, és a „szakértőkre” hárul az a megbízás, hogy megosszák a hatalmat az ideológia őreivel és a hagyomány rendőreivel. Ez a folyamat egy bizonyos mérvű intézményesedéssel is jár. A párt felső vezetése olyan kollektív szervezetté válik, ahol a pártapparátus, a pártpropaganda és a pártszervezés vezetői sűrűn látogatják a nagy állami testületek – a diplomácia, a hadsereg, a biztonsági erők és a gazdaság – irányítóit.

E tendencia ellenére a magam részéről soha nem osztottam Isaac Deutscher optimizmusát, aki szerint a szovjet rendszer differenciálódása és komplexebb gazdasági növekedése elkerülhetetlenül demokratizálódáshoz vezet. Deutscher nem vette figyelembe a pártapparátus roppant hatalmát, valamint azt a szándékát és képességét,

hogy megőrizze tényleges politikai egyeduralmát. Nem számolt az ideológia erejével sem, amely pedig azt sugallja a hatalomnak, hogy nem szabad kiengedni a kezéből a kezdeményező szerepet, és irányt kell szabnia annak a fejlődésnek, mely fokozatosan — bár nem feltétlenül egyenes irányban — halad a kommunista társadalom felé.

Mézesmadzag és korbács

Kétségtelen, hogy Sztálin halála óta a Kreml és a kelet-európai vezetők nagyobb figyelmet szenteltek a gazdasági hatékonyságnak és talán ez volt a változások legfőbb oka. Amikor ez bekövetkezik, a hatalom tisztviselőinek az a legfőbb problémája, hogy miként tartsák életben az önkényuralmi és bürokratikus központosított politikai rendszer lényegét, miközben „refináltabb” gazdaságirányításra állnak át.

Ez utóbbi azzal jár, hogy újra érvénybe lép az érték-törvény és — egy jugoszláv közgazdász kifejezésével élve — megszűnik az a helyzet, melyben a központi tervezés mindenestül a gazdasági törvények helyébe lépett. Fokozatosan rehabilitálásra kerül az anyagi érdekeltség, a profit és a rentabilitás fogalma. De másrészt éber figyelem tárgyát képezi az, hogy a *közgazdaság* és a *közgazdászok* megnövekedett súlya ne legyen a párt politikai egyeduralmának kárára. Így hát a „desztálinizáció” Sztálin kommunista áldozatainak és *a szakértőknek* a rehabilitálásával kezdődött. Erre bizonyára nem került volna sor, ha a régi sztálini gárda nem szenved vereséget gazdasági téren. Ez áll a XX. kongresszusra, Magyarországra és Lengyelországra 1956-ban és Csehszlovákiára 1968-ban. A jelek szerint a politikai vezetők, vagyis a tényleges vezetők mintha belátták volna, hogy a leküzdendő elhajlások legveszélyesebbike az „ökono-

mizmus”, vagyis a szakemberek által megfogalmazott követelések halmaza: Libermantól Ota Sikig e követelések szószólói arra akarják rábírní a vezetóket, hogy engedelmeskedjenek a gazdasági spontaneitás törvényének, és mind azon vannak, hogy a rendszer érdekében hivatkozva becsempésszék a piac és a konkurrenciá trójai falovát a kommunista fellegvárba. A differenciáltabb szerkezetű és a külkereskedelemtől erősebben függő népi demokráciák sokkal sebezhetőbbnek bizonyultak az „ökonómista” ideológiával szemben, mint a Szovjetunió. Ez magyarázza a fáziseltolódást a tömb két részének fejlődésében.

Alapvető ellentmondásnak neveztem a szovjet hegemónia és a kommunista államok részéről mutatkozó érdekek és törekvések divergenciáját, mely különböző pillanatokban és különböző mértékben jutott kifejezésre és mindig arra utalt, hogy a kommunista államokat belső dinamikájuk arra ösztönzi, hogy szétfeszítsék a szuverenitásukra ráerőszakolt korlátokat. Fontosnak tartom kiemelni, hogy ez esetben a béklyók lazítása kedvező feltételekre talált a gazdasági fejlődés logikájában. Amint egy magyar közgazdász megjegyezte, a szocialista országok egymással folytatott kereskedelmükben „áruik független tulajdonosaiként” lépnek fel és a számukra legelőnyösebb cserefeltételek kivívására törekszenek, s valójában gyakran mint konkurrensok kerülnek szembe egymással a KGST-piacon. Egyébként pedig a legfejlettebb szocialista országok érdekei gyakran ütköznek össze a kevésbé fejlett országok érdekeivel. Így a Szovjetuniónak a csehek és kelet-németek által támogatott igyekezete a termelés specializálására és „optimalizálására”, merev ellenállást váltott ki az elmaradott országokból, ahol mély gyökeret vertek az önellátásra irányuló tendenciák. Végző soron az ideológiailag és politikailag szigorúan megbélyegzett nacionalizmus a gazdasági apparátusban talált menedéket és kibontakozási lehe-

tőséget. Ebben a tekintetben Románia fejlődése szolgáltatja a leglátványosabb példát, ahol a nacionalizmus előbb a legfelső gazdasági szférákba férkőzött be, majd a legkifogástalanabb ideológiai ortodoxiába öltözve elárasztotta a diplomácia és a kultúra területét is.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a poszt-sztalinizmus korára kezdettől fogva jellemző az, hogy a szovjet vezetés a kommunista országok közösségének irányításában – a lehetőségek határai között – arra törekedett, hogy finomítsa módszereit és igyekezett nagyobb figyelmet fordítani az egyes országok nemzeti büszkeségére és helyi viszonyaira. Csalóka hitnek minősült az a tétel, hogy közös ideológiájuk révén a szocialista országok természetes, magától adódó érdekazonosságban állnak egymással. A Szovjetunió 1956-ban nyilvánosan beismerte a szövetségeseivel való kapcsolataiban elkövetett hibáit: azt a célt tűzte maga elé, hogy összhangba hozza a népi demokráciák érdekeit a saját érdekeivel. Történt is haladás ezen a téren. Ha megvonjuk a csatlós országok tevékenységének mérlegét, szembetűnik, hogy 1973-ban kevésbé csatlósak, mint 1953-ban. Gyakoribb a konzultáció és kevesebb az „ukáz”. Míg Sztálin alatt az uniformizálás volt a törvény, ebben a második fázisban megengedett a nemzeti arculat kidolgozása. A népi demokráciák vezetői nagyobb mozgásteret kaptak a belpolitikai döntésekben.

Ám mindenki tudja, hogy ez az új engedékenység meglehetősen szigorú határok közé van szabva – a Brezsnyev-doktrina ezeket a határokat öntötte jogi formába. És e határok túllépése minden alkalommal azonos reakciót vált ki: működésbe lép az elnyomó gépezet és a „szocialista tábor” valami „kemény mag” védelmére siet. Emlékezzünk rá, a népi demokráciák (csakúgy mint a Szovjetunió) történetében 1953 után sűrűn követik egymást a fázisváltakozások: a liberalizálásra represszió,

a desztálinizációra resztálinizáció következik. S idáig mindig az elnyomásé volt az utolsó szó.

Igazat kell-e hát adnunk Zygmunt Bauman lengyel szociológusnak abban, hogy a szovjet rendszer kikezdhetetlen mind a forradalommal, mind az összes elképzelhető szerkezeti reformmal szemben? A váratlan és véletlenszerű eseményekben járatos történész kételkedve fogadja az efféle kategórikus kijelentéseket. Az összetartó és stabilizáló erők hatalmának elismerése nem jelenti azt, hogy halhatatlannak kell tartanunk ezeket az erőket.

A politikai monopólium megőrzése

A népi demokráciáknak az a legfőbb sajátossága a Szovjetunióhoz képest, hogy Kelet- és Közép-Európában a nacionalizmus (a szovjetellenesség) – melyet már-már törvényszerűnek mondanék – katalizátora a gazdasági, politikai és szociális elégedetlenségnek. Az eddig vizsgált válságok során mindig a nemzeti függetlenség követelése hozta közös nevezőre a reformkommunistákat, a decentralizálást szorgalmazó közgazdászokat, a liberális értelmiségieket, a szindikalista munkásokat, mi több az antikommunistákat. Nem lehet véletlen, hogy amint a párt lazítja az ellenőrzést, a letargiából felocsúdó közvéleményben (még Jugoszláviában is) ugyanaz a demokratikus és függetlenségi ideológia üti fel a fejét. Ez arra enged következtetni, hogy a posztsztálinista rendszer olyan mechanizmusokon keresztül működik, melyek gátjaiktól megszabadulva a rendszer „meghalatásához” vezetnek és magukban hordozzák a liberalizált és nemzeti szocializmus paradigmáját.

Míg azonban két kísérletnek fegyveres beavatkozás vetett végett, – a lengyel 1956–57-et kevésbé brutális külső nyomás fojtotta el. Az is figyelmet érdemel, hogy Magyarországgal ellentétben, ahol a kommunista párt

teljesen összeomlott 56-ban, Lengyelországban és később Csehszlovákiában a kommunista *establishment* (a párt kemény magja) jelentős erőt képviselt: erre támaszkodott a Szovjetunió, hogy visszaállítsa saját hatalmát és a párt monopolhelyzetét. Jugoszlávia fejlődése 1949-től szintén világosan bizonyítja, hogy még egy olyan szocialista országban is, melynek vezetői szilárdan kitartanak amellett, hogy – az öngazgatás, a szocialista demokrácia, a decentralizálás, sőt a piaci szocializmus útján – eredeti úton járjanak, szóval még egy ilyen országban is váltakoznak a fázisok, éppen úgy mint azt a Szovjetunió és a népi demokráciák kapcsán említettük. A politikai monopólium fenntartásának abszolút elsőbbsége hasonló magatartást vált ki a vezetőkből.

Magyarország legutóbbi fejlődése is jó példa erre. Az ország 1968-ban – Moszkva szemszögéből rossz pillanatban – gazdasági reformba kezdett, melyet előkészítői rendkívül óvatosnak és (legalábbis szavakban) ideológiailag ortodoxnak szántak, ezért igyekeztek elhagyni minden olyan elgondolást, amely ingerelhette volna a szovjeteket. De hamar kiderült, hogy az ügyesen irányított reform ugyan meglehetősen látványos eredményeket hozott és Magyarországot a tömb legvirágzóbb és legélénkebb országává tette – noha a statisztikák szerint kevésbé „fejlett” mint az NDK vagy Csehszlovákia – nem járt társadalmi változások nélkül: fokozódtak az egyenlőtlenségek, kezdetét vette a nem mindig legális profithajszolás és a mohó „konzumerizmus”, megerősödött a menedzserek státusza, s mindez komoly ellenérzést keltett a veteránokban, az ortodox kommunistákban, egyes értelmiségiekben és maoizmustól ájtatos diákokban, de mindenek előtt az „uralkodó osztály”, vagyis a munkásság soraiban, a nincstelen rétegek pedig veszélyeztetve látták a proletár hatalom által biztosított legfőbb kiváltságukat, azt, hogy bizonyos egyenlőséget élveztek értelmiségi dolgozókkal, a műszakiakkal, és a

magániparosokkal. Magyarországon az okozta a legnagyobb nehézséget a rendszernek, hogy miként fogadtassa el azt a munkás és értelmiségi párttagokkal, hogy a szembezőkő új egyenlőtlenségeket szülő anyagi ösztönzés csak lépcsőfok az osztályok nélküli társadalom felé, ami változatlanul végső cél maradt. 1965 óta Tito is ezzel a dilemmával küzd. Az Ideológia és Gazdaság közti ellentét még soha nem robbant ki olyan erővel, mint 1954 és 72 között Jugoszláviában és az új gazdasági mechanizmus bevezetése nyomán Magyarországon. Elméleti szakértők a párt orgánumaiban kifejtették, hogy az ellentét hivatalos elismerése hozhatja meg egyedül az ellentét feloldását: a gazdaság irányítása a gazdasági törvények szerint (rentabilitás, profit, hatékonyság, differenciálás) történjék, a társadalmi érdek képviselője, a visszaélések és a törvénytelenlégek elleni harc, valamint a dolgozók védelme pedig legyen a párt és a kormány dolga. De vajon nem jelentené ez a menedzserek és a kormány dualizmusát — a mindenáron elkerülendő pluralizmus kezdetét?

Kádár 1972 decemberében külső és belső nyomás hatására fékhúzásra kényszerült. És úgy tűnik, hogy a belső nyomás, nem pedig a „blokk” nyomása volt a döntő.

A valószínűtlen demokratizálás

Mindazonáltal ha a politikai struktúrák biztosítják is a népi demokratikus országok kormányainak, hogy ellenőrizzék, visszafogják, avagy (ha kell az uralkodó szovjet hatalom tankjaival) megállítsák ezt vagy azt a folyamatot, megállapíthatjuk, hogy ezek az akciók nem teszik kétségessé a fentemlített hosszútávú tendenciát.

Semmiféle „neosztálinizmus” sem ment odáig, hogy tervbe vette volna az 1949–53 közötti években divatos szélsőséges centralizáláshoz és terrorhoz való egyszerű és biztos visszatérést. Kádár 1956 után, Husak 1969 után, Gierk pedig 1970 decembere után, azt követően, hogy visszaállították a párt egyeduralmát és elnyomtak minden ellenállási hajlamot, egy racionálisabb tekintélyuralom szellemében igazításokat és javításokat végeztek és új stílust honosítottak meg elnyomók és elnyomottak kapcsolatában.

Így hát akadály hárult a politikai intézmények fejlődése elé, de nem a gazdasági és következőképpen a társadalmi fejlődés elé. Még a szovjet vezetés is természetellenesnek tartja, hogy Csehszlovákiában (Európa egyik legkulturáltabb országában) 1969-ben a szó szoros értelmében lakat alá helyezték a kulturális életet, mégpedig nem kevésbé durván és radikálisan, mint Kínában a kulturális forradalom idején.

A népi demokráciákkal szembeni szovjet politika egészét a tárgyalt korszak végén a cseh és lengyel típusú válságok megelőzésére fordított gond jellemzi, s ebből következően egyrészt óvatos reformokat vezetett be főleg a gazdaságban, (növelte a könnyűipari beruházásokat, javított a tervezési és az irányítási mechanizmusokon, szociálpolitikai változásokat irányzott elő), másrészt tökéletesítette a tömb integrációs és koordinációs mechanizmusait. Nemrégiben egy Amerikában rendezett konferencián rámutattam, hogy a Moszkva által sürgetett integráció újabban a kultúra és a propaganda területére is kiterjed. A tömb vezetői annál inkább is szükségesnek vélik ezt az ütést és simogatást váltogató preventív stratégiát, mivel tisztában vannak vele, milyen következményekkel járhat a nyugat felé folytatott enyhülési politika és milyen közép és hosszútávú hatása lehet az „enyhülésnek” az egész közösségre valamint az egyes tagországokra. Figyelembe véve a Szovjetunió szüntelen erőfeszíté-

seit a válságok elkerülésére, vagy legalábbis arra, hogy saját hasznára fordítsa a kitörő válságokat – arra a következtetésre jutottam, hogy valószínűleg nem várható radikális változás a Szovjetunió és a tömbországok viszonyában legalábbis addig, amíg a Kreml eddigi elméletét és gyakorlatát folytatja. Legalábbis addig, amíg talán egyszer majd feltűnik egy Dubcek a szovjet Politbűróban. Az igazat megvallva ez a lehetőség nagyon távolinak tűnik számomra.

1956 és a kádárizmus

Rövidebben szólok azokról a tanulmányaimról, amelyeket *A népi demokráciák története* két kötete között, tehát 1952 és 1962 között írtam.

„A magyar tragédia” című 1956-ban publikált könyvem (Jean Paul Sartre írta hozzá az előszót és Jean Duvi-gnaud a bevezetést) magán viselte az eseményektől felkavart lelkiállapotom nyomait és a megírás sietségét, melynek igyekeztem később kijavítani a hatását, s így az amerikai, valamint az olasz kiadás már teljesebb és kiegyensúlyozottabb. A „Szovjetunió csatlósainak fejlődése és forradalma” című esszében, mely a „Moszkva a fordulat előtt” című gyűjteményes kötetben jelent meg, tovább folytattam az 1956–57-es események elemzését. Az események után tíz évvel, a „Budapest, 1956” című kis könyvemben visszatértem a tárgyra és – bőségesen mérítve az idevágó ENSZ dokumentumokból – nemzetközi összefüggéseiben taglaltam a kérdést. „Revizionisták a dogmatikusok ellen” című olasz nyelvű művem azokat a tanulmányokat foglalja magába, amelyeket különböző francia, angol és olasz lapokban tettem közzé 1956 és 64 között a magyar felkelés sajátosságairól, az eszmék fejlődéséről a Szovjetunióban és a népi demokráciákban, valamint Kína szerepéről a kelet-európai fejlődésben.

Ezeknek a könyveknek és tanulmányoknak az a haszna az 56-os események megértésében, hogy kimutatják a revizionista ideológiáról, hogy – mint korábban írtam – „ez az első egyedülálló, radikális és robbanékony kísérlet arra, hogy ugyanabban a rendszerben egymás mellett létezzen a munkástanácsok által ellenőrzött iparosított szocializmus, a mezőgazdasági és intellektuális liberalizmus, a parlamenti demokrácia és az antiimperialista hazafiság.” Nagyra törő terv, úgy tűnik mégis van jövője – tettem hozzá.

„A magyar kommunizmus” című munkámban, melyet a William E. Griffith szerkesztette kollektív M. I. T. kötetbe írtam, az általam „jobbközép kommunizmusként” meghatározott kádárizmus első öt évét elemeztem. Ezt a tanulmányt egy olyan módszer bemutatásának szentelem, amely pontosabb eredményeket volt hivatott ígérni a kommunista országok fejlődésének teljes bonyolultságáról. Rámutattam, hogy ezeknek az országoknak a politikája nem redukálható egyszerűen a moszkvai „direktívák” végrehajtására, sem pedig a párt ideológiájának pusztá alkalmazására. Figyelembe kell venni a vezető gárda milyenségét és sajátos céljait, tagjainak a szovjet vezetés különböző klikkjeihez fűződő személyes szálait, valamint azt a tényt, hogy a helyi vezetők, nyíltabban vagy burkoltabban, többé-kevésbé deviáns módon igyekeznek képviselni saját államuk érdekeit és egyszersmind tekintettel lenni a közvélemény elvárásaira. Az alábbi tényezők mind közrejátszottak Kádár útjában: az apparátus szolidaritása a nép felől jövő fenyegető nyomással szemben, Hruscsov általános politikai koncepciója Kelet-Európát illetően, bizalma Kádárban, akiben 1956 nyarán Titóval együtt felismerte a helyzet emberét, Kádár nézetei és személyes tulajdonságai, a köré tömörülő centrista csoport manőverező képessége. De szerepe volt az államérdeknek és a nemzeti érdeknek is, mely azt diktálta, hogy a legyőzött magyarok kössenek kompromisz-

szumot a győztes féllal. Kádár igen ügyesen használta ki ezt a közszellemet arra, hogy elfogadtassa saját közvetítői szerepét és hitelesítse azt a képet, hogy ő támogat minden jogos és a megszállóra valamint a pártra veszélytelen törekvést. Az volt a kimondatlan ígérete, hogy a vereséget átalakítja – újra a Kiegyezés szelleme kísért – viszonylagos győzelemmé.

A zsidókérdés

Utoljára említem „A zsidóság és az antiszemitizmus a kommunista országokban” c. tanulmányomat, melyben megkíséreltem megvilágítani a zsidók bonyolult és változó helyzetét a kommunista országokban. Arra a belátásra jutottam, hogy az antiszemitizmus hivatalos megnyilvánulásait (ezekről számos dokumentumunk van) egyrészt a kommunista ideológia forradalom utáni fejlődéséből kiindulva kell magyarázni, másrészt a kollektivisták társadalmak belső ellentmondásainak tükrében. Nem tudom, rászolgáltam-e ezzel a tanulmányommal Andrew C. János Berkeley-i professzor dicsőítő kritikájára, de akárhogy áll is a dolog, érdemesnek tűnik itt elmondanom, hogy miután rámutattam arra, hogy a szovjet vezetők sokáig haboztak, asszimilálják-e a zsidókat avagy ismerjék el sajátágaikat és kultúrájukat, sorra vettem azokat a tényezőket, amelyek a többé-kevésbé nyíltan intoleráns áramlatoknak kedveztek az állami és a pártvezetésben.

1. Sztálin magáévá teszi a nagyorosz nacionalizmust és tartozékát, vagyis a hagyományos bizalmatlanságot a valódi „nemzetköziséget” képviselő zsidók iránt.

2. A hatóságok saját „nemzeti” hitelük megerősítése érdekében tűrik, sőt szítják a népi antiszemitizmust, ezzel is cáfolva a pártot és a rendszert érő „judeo-bolsevizmus” vádját, amely annak tudható be, hogy a proletár-

diktatúra kezdetén a zsidó származású kommunisták tömegesen álltak be a végrehajtó szervekbe.

3. Oroszországban és főleg a nemzetiségi köztársaságokban felnőtt egy új kommunista értelmiségi nemzedék, amely veszélyes konkurrenciát látott saját társadalmi előrelépése szempontjából az államapparátusban, a gazdasági irányításban, a diplomáciában és a kulturális életben kiváltságos posztokra került zsidókban. Ezeknek a tényezőknek a hatását a Szovjetunióban külpolitikai megfontolások ellensúlyozták és semlegesítették 1936–38 között, majd Izrael államalapításának előestéjén, és ezekre való tekintettel részesült kímélő bánásmódban a zsidó kisebbség. 1948 után, a szovjet külpolitikának az arab országok felé tett nyitása nyomán a külpolitikai érdekek ellenkező irányba hatottak. Sztálin uralkodása vége felé a zsidók tömeges deportálását tervezte, a desztálinizáció korszakában pedig – a hivatalos antiszemitizmusra válaszul – zsidó tiltakozó mozgalom jött létre, amely elsősorban a kivándorláshoz való jogért szállt síkra.

Ami a népi demokráciákat illeti, azt láttam, hogy a hivatalos politika nagy vonalakban a szovjet sémát követte. 1945 és 48 között a túlélőket és a náci megsemmisítő táborokból hazatért zsidókat a kommunisták – akik káderhiányban szenvedtek és ugyanakkor óvakodtak a honos értelmiségtől – bevonták az együttműködésbe. 1948 után a népi demokratikus rendszerek – miközben a Szovjetunió fennhatósága alá kerültek – nemzeti jelleget akarnak ölteni. A jelek szerint, a Kreml bátorítja őket az „elzsidósodott” első kommunista generációtól való megszabadulásra (Slanski-per, Anna Pauker eltávolítása, Magyarországon Péter Gábornak, az ÁVH főnökének a letartóztatása, Lengyelországban Jakub Berman bukása, stb.) S mindez egybeesett a Kreml zsidó orvosainak letartóztatásával. Az utolsókat rúgó sztálinizmus antiszemita töltése bizonyára hozzájá-

rult a zsidó kommunisták nagy részének revizionistává válásához. Lengyelországban, Magyarországon, később pedig Csehszlovákiában többen közülük az első sorokban küzdöttek a desztalinizációért, — ez tette lehetővé számukra, hogy kibéküljenek a bennszülött értelmiségi elitel. 1956 után, szovjet mintára a népi demokráciák többségében hallgatólagosan bevezették az „etnikai arányosság” elvét, a velejáró „*numerus calusus*”-szal, ami azt jelentette a zsidók számára, hogy korlátozott számban juthattak be a legfelsőbb szférákba, a rendőrségbe, a diplomáciába stb. Ugyanakkor az 1953 óta rendkívül nagy utat megtett nemzeti eredetiesség a zsidókérdés kezelésében is visszatükröződött. Míg Lengyelország 1968 után az elkeseredett hatalmi harc nyomán majdnem teljesen megvalósította a „*judenfrei*” (zsidótlanított) ország nemzetiszocialista ideálját, addig a humánusabb és egyszersmind pragmatikusabb Kádár-kormány nagymértékben bevonta a zsidó származású polgárokat a gazdasági reform végrehajtásába, a turizmus és a külkereskedelem fejlesztésébe valamint a kulturális élet felpezsdítésébe. Csehszlovákiában a Husak propagandának az a tézise, hogy az 1968-as „ellenforradalomért” a „*cionista összeesküvés*” (ez 1966-ban Franz Kafka rehabilitálásával kezdődött volna) és a nyugatnémetek felforgató tevékenysége felelős. Ami pedig Romániát illeti, ő példát mutatott a Szovjetuniónak azzal, hogy nagy számban engedélyezte a zsidóknak fizetés ellenében a kivándorlást, az asszimilálódott zsidókat viszont — akik véglegesen maradni szándékoztak — a kül- és belkereskedelem valamint a sajtó fellendítésére használta. A zsidók viszonylag alacsony száma, az emigrációra vagy a beolvadásra kapott lehetőségeik szolgáltatják a magyarázatot arra, hogy miért nincs a népi demokratikus országokban olyan szeparatista, cionista, ellenzéki zsidó mozgalom, mint a Szovjetunióban. Végül fontos és jelentős tény, hogy mind a Szovjetunióban, mind pedig a népi

demokráciákban az értelmiségi „elit” új nemzedéke, különösen az „alkotó értelmiség” sokkal élesebben elválasztja az antiszemitizmustól a nacionalizmust – amely változatlanul döntő kulturális jelenség – mint a háború előtti „népies” és nacionalista elit. Valami olyasmi történt, hogy a szovjetek felvették ideológiai fegyvertárukba az antiszemitizmust – s ezzel „lejáratták” Kelet-Európában.

Még minden hátra van...

Szerénytelenség volna, ha nem beszélnék munkáim hiányosságairól. Azzal kezdem, hogy sok van belőlük, és ennek tökéletesen tudatában vagyok. Némelyikük abból fakad, hogy szakértelmem nem áll összhangban a magam elé tűzött merész céllal – vagyis a népi demokráciák fejlődésének átfogó elemzésével. Amint a népi demokráciák története második kötetéhez írott előszóban mondtam: ahhoz, hogy az általam felvetett problémákról teljesen kielégítő áttekintést tudjak adni, egyaránt kellene politológusnak, kremlinológusnak, demográfusnak, földrajztudósnak, közgazdásznak, szociológusnak, antropológusnak lennem, s nemcsak történésznek – valamint olyan szakértelemmel kellene rendelkeznem, aminek még a törtrészét sem szereztem meg. Hiányosságok származtak a források szűkösségéből is. Például a pártok és a kormányok archívumai nemcsak a külföldi kutatók előtt vannak zárva, hanem a belföldiek előtt is. Ez pedig komoly korlát. Még a Hruscsov-korszakban itt-ott lehetett azt tapasztalni, hogy a döntéshozó szervek – például a szovjet Központi Bizottság – vitáit a hagyományoktól eltérően nem borítja titok, ám ez a tendencia nemigen folytatódott.

Ugyanakkor nem szabad lebecsülnünk azokat az információkat, amelyek a válságok idején áthatoltak a

csendfüggönyön. Így például rendkívül értékes adatokat tartalmazott a Szovjetunió és a népi demokráciák közötti kapcsolatokról az a jugoszlávok által 1949-től közzétett, szenzációszámba menő anyag, mely a szovjetekkel való ellentétük okait tárgyalja; 1961 után a kínaiak és az albánok is publikálnak ilyen anyagokat. A desztalinizáció 1956-ban Magyarországon és Lengyelországban, majd 1963-ban Csehszlovákiában bőséges irodalmat termelt, s ezek az írások számos ponton fényt derítettek a homályos vagy elhomályosított múltra és a rendszer gépezetének mechanizmusaira. Az említett országokban újjászületett szociológia és közgazdaságtan szintén hozzájárult ismereteink gazdagodásához. Végül: hosszú éveken keresztül nap mint nap figyelmesen elolvastam a sajtót, s emellett személyes kapcsolataimat is annak a célnak a szolgálatába állítottam, hogy senki se mondja, senki se mondhassa, hogy a keleti országok kifürkészhetetlenek.

Ha van valami érdemem, ez szerintem abban áll, hogy úttörő munkát végeztem egy Franciaországban kiváltképpen elhanyagolt kutatási területen. Természetesen a mérleget megvonva tudatában vagyok annak, mi minden van még hátra, vagyis tudom, hogy még minden hátra van. Minden probléma, amit felvettem, minden válasz, amit megfogalmaztam elmélyítésre és ellenőrzésre szorul... Ezt a feladatot azonban minden képességemet latba vetve is csak másokkal megosztva tudom elvégezni.